

Листи з дороги.

(Австрія).

Раніше, ніж в'їхати до Відня, столиці австрійської, куди лежить мій шлях, я хочу сказати кілька слів про стан цієї держави перед і після війни.

Перед війною це була Австро-Угорська імперія. Імперія, як і інші, з однією тільки характерною різницею: вона була в більшій мірі, ніж якась інша, збита з невеличких шматків, як бочка з клепок (різні графства, маркграфства, провінції, країни то-що); обручами, що все це тримали при купі, був дім Габзбургів та його феодальні вельможі. Проте, дурна бочка без дна, хоч-би й яка міцна! Таким дном австрійської бочки була Угорщина.

Щоб визнати рацію такій аналогії, гляньте на мапу колишньої імперії, і ви побачите, як це суцільне угорське дно обставлено клепками—Трансильванія, Буковина, Галичина, Моравія, Чехія, Верхня й Нижня Австрії, Зальцбург, Тироль, Стирія, Каринтія, Країня Кроація, Далмація, Боснія, Герцоговина, Славонія... Клейки були з неодномасного матеріалу—флегматичний русин-українець і палкий серб, розважливий чех та безоглядний поляк,—тому частенько бочка розсихалася й починала текти.

Було й так, що дно (Угорщина) з цієї бочки зовсім вилетіло 1848 року, під час революції в Європі, й натомість утворилась 1849 року республіка на чолі з Кошутом. Справа стала дуже серйозна, надто коли взяли до уваги, що загальна революційна атмосфера погано вплинула на обручі, які дуже послабили й почали тріскатись (6-го грудня 1848 року у Відні було повстання й забито військового міністра Латура; повстання придушено, ватажків розстріляно, але все-ж 2-го грудня імператор зрікається престолу, вся імператорська фамілія «виїздить»—тікає з Відня). Заворушилися поляки та інші народності, тільки русини-українці вірно стояли при австрійському троні—в народі живе навіть думка, що цісар немов-би сказав, що він тільки тоді спокійно спить, коли на варті стоїть русин!

Все так разладналось, що потрібне було негайне втручання сторонньої сили. Таку силу Австрія знайшла в особі європейського жандарма Миколи I-го, і за допомогою некультурного, забитого воєнщиною російського салдата врятовано австрійську монархію й задушено угорську республіку. За влучним висловом Кавтського, 1848 року слов'яни були тріскучим морозом, що побив квіти народньої весни. Коли впали останні сили Угорської республіки, австрійська монархія з рештою впоралась уже своїми власними силами, передусім використовуючи

русинів-українців, які через свою відсталість та темноту були добрим вояцьким матеріалом для зміцнення монархії.

Перемігши, монархія змушена була все-ж таки змінити трохи свою фізіономію. І після низки умов з Угорщиною, вона становить фактично дві частини: Австрію та Угорщину, з яких кожна мала окреме врядування й бюджет. Кожна частина мала окремі міністерства, з винятком міністерства військового, де входив і флот, та міністерства закордонних справ, що були спільні для обох частин. Дві ці частини—Уполейтанія (куди входило 12 різних герцогств, королівств, графств та инш.) та Транслейтанія (куди входили Угорщина, Хорватія, Славонія та инш.) були лише сполучені персональною та державною унією. І перед війною, не зважаючи на класові та національні противенства, Австро-Угорщина все-ж займала 625.337 кв. км. території, нараховувала до 50 мільйонів людности, мала численну армію, військову флоту в портах Адріатичного моря та всі атрибути як імперіялістичної політики, так і внутрішнього поневолення.

Австро-Угорщина була держава, де змагалися між собою германські впливи із слов'янськими. З цього завжди користались мадяри, що були краще організовані й становили дуже компактну масу в монархії. До 1860 року Австрія впливала на всю німецьку політику, а австрійський імператор часто навіть правив німецькими землями по сполученню, але таке становище після австро-пруської війни різко змінилося, а виключення Австрії з німецької спілки та об'єднання німецьких земель 1870-71 року й розумна політика Бісмарка примушували Австрію триматись осторонь від німецького впливу й шукати зближення з Росією та Францією. Така політика австрійського двора не зустрічала заперечень у середині країни, а малий відсоток німців до загальної людности імперії (36,75%) змушував до дуже нерішучих кроків що-до інших націй імперії. За доказ цієї нерішучости може бути хоч-би те, що пропозиція графа Вурмбрандта про визнання німецької мови за державну зустріла рішучу відсіч як збоку слов'ян, так і уряду, й була відхилена більшістю голосів (186 проти 155). Натомість 1880 року видано постанову, згідно з якою урядовці повинні були в зносинах з партіями вживати тієї мови, котрою ці партії користуються. Ця постанова для Чехії й Моравії стала за гасло витискувати німецьку мову в слов'янських та угорських землях.

Наслідком цього було те, що німецькі урядовці, не знавши чеської мови, змушені були покидати службу й були замінені чехами. Щоправда, слов'янські елементи мали підтримку з боку російського уряду, який використовував цю слов'янську іреденту Австро-Угорщини в своїх дипломатичних та імперіялістичних інтересах. А той факт, що в складі Австро-Угорської монархії слов'яни складали 45% (русини-українці складали 12%) всієї людности, які, не живучи в російському пеклі, уявляли його слов'янським раєм, витворювало в цих слов'ян деякі ілюзії. Слов'янська частина в межах Австро-Угорщини починає активно організовуватись. 1871 року організовується журнал «Наука» Наумовича, газета «Русская Правда» («для русских мужиков»), газета «Слов'янин» (чеська), організується Т-во «Слов'ян», яке стало таким активним, що уряд мусів його закрити 1892 р. Все це не могло не розхитати

підвалини Австро-Угорської монархії. Слов'янські симпатії до Росії відіграли ту роль, що кінець-кінцем таки княнули Австрію в обійми німецької політики.

Наш нарис стосується до Австрії післявоєнної. Передусім, це вже не імперія, а буржуазна республіка, без коляшньої армії і зовсім без флоту (морський беріг втрачено), майже без промисловости (85% залишилось у Чехословаччині) з територією 83.000 кв. клм. та 6.535.000 мешканців (перепис 1923 р.), із яких до 2 мільйонів припадає на саму столицю.

З великим жалем по довідниках чорним шрифтом надруковано: «Verlorene Gebiete» (втрачені за Сен-Жерменським мировим договором 1919 року володіння): втрачено сотні тисяч кв. клм., десятки мільйонів людности! Словом, від імперії лишилися ріжки та ніжки,—певніше, самий шлунок.

Раненько, тільки видніє, під'їздимо до Відня. Надворі кругом туман. Він котиться в долину з Альпів та підіймається з Дунаю-ріки. Колеса нашого вагону стукотять по хрестах малих пригородніх станцій, а неподалік крізь густий туман поблискує каламутною водою Дунай. Щось грізне й могутнє, але близьке, є в цій назві: це-ж коляшня колиска слов'янства, українським народом оспівана ріка, яка нині, взята в гранітові береги, покірною змією сунеться в широкому жолобі. По різних грядках, парниках, старанно розпланованих городах вже можна догадатись, що ви під'їждите до великого міста. Через хвилю вже миготять високі фабричні димарі.

Виднішає. Перед очима вже мляотить великими літерами: *Dachrappe Fabrik, Chem Putzerei, Margarin Fabrik...* Далі вже стільки, що ви не встигаєте читати.

Б'їхали в *Neujedersdorf*—це останній XXI *bezirk* (округа),—тут центр віденського паровізного будівництва, тут скупчено всю нову промисловість. Не встигаєте ви надивитись на ліс струнких димарів, яких дим розвіє рештки вранішнього туману, як ви вже на мосту через Дунай—*Nordbahnbrücke*. Впадає в очі одна дрібниця: $\frac{2}{3}$ мосту їдете по сухому, і тільки під рештою $\frac{1}{3}$ блищить Дунай. Річ у тому, що Дунай дуже вередлива ріка, і коли розливається весною, то її швидка вода зносить усе на своєму шляху. Щоб приборкати її, не тільки взято в граніт береги, але ще для весни одведено Дунаєві додаткову площу!

Проїхавши міст, потрапляєте через II округу на *Nordbahnhof*, і ви вже в Відні.

Як і кожне місто, Відень почався з невеликої, укріпленої в старі часи феодальної резиденції; далі в міську смугу включено передмістя, знищено мури й вали та ліквідовано 14 міських воріт. Тепер Відень складається з XXI округи, які, коли щільно приглянутись, не подібні одна на одну. Центр—це перша округа, де міститься *Hofburg*, колишня імператорська резиденція, а решта округ розташовані навколо центру. В першій окрузі, крім тієї резиденції, містяться різні державні установи й музеї та великий сад, що по один бік від замку призначався для народу, а по другий бік—для імператора. Ще, крім театрів, там красуються будинки родової й нової буржуазної аристократії. З архітектурного погляду це найкраща частина міста з силою старих прекрасних

будівель, старим замком (резиденція імператорів) та різними статуями і пам'ятниками чудової роботи.

Друга округа—торговельний центр, де, крім торговельних закладів, між Дунаєм та Дунайським Кахалом, міститься так званий «Пратер»—щось середнє поміж Бульонським лісом та берлінським Луна-парком, ні парк, ні сад, певніше, що те й друге вкупі. Пратер чи не найцікавіше явище у Відні. Ця величезна площа на 1792 гектари, порізана стежками й старими рукавами Дунаю, відобрає велику роллю в тутешньому міському житті. Тут відбуваються народні гулянки, численні за збори коло криниці на Миргородщині й за збори на Йософатовій долині; тут, особливо святами й неділями влітку, збирається все живе—старі й малі, різні класи, чини, професії, стани й титули. Раніше перед війною і Пратер поділявся для кращих і гірших, але тепер це один Volks (народній) Prater.

Це дійсно місце розваги, нехай легкої, иноді й тривіальної, але дійсної розваги. Там від шуму мертвий прокинеться. Чого там тільки нема: велика електрична залізниця, де від шаленої швидкості та крутих узвозів тисне за серце й підводить у шлункові; велетенське колесо з вагончиками, де вас меле, як на крилах вітряка, із страшною швидкістю, даючи враження як від літання аеропланом; механічні коні, що стають дибки, розмаїті каруселі, які крутяться не за допомогою неплатної малолітньої сили, як у нас по ярмарках, а від машин (не улюблена розвага віденських нархарчовок); чудернацькі величезні бочки, коло яких завжди чути регіт: секрет їх у тому, що вони крутяться одна в одному напрямку, друга в протилежному, і от крізь них треба пройти. Найчастіше на це підбивають якусь веселу даму. Вона починає йти, народ напружено стежить—крок, два, і раптом дама хилиється під кутом 30°, 40°, нарешті інстинктивно хапається за спідницю, але пізно—вона вже влиз головою, вона втратила рівновагу й качається, як м'ячик, по м'якій оксамиті бочки. Тоді вскакує досвідчена людина й виводить її від регіт публіки. Словом, мільйон способів виманити зароблену копійку, і стільки різних спокус, що опинись там сам Мольтерівський скупий, то й йому-б довелось розв'язати свого гаманця.

Майже скрізь над цим інтучним островом стоїть неймовірний галас. Щоб перекинутись словом з товаришем, треба кричати на вухо. Але там не тільки гулянки типу Сорочинського ярмарку, там зосереджені й різні спортивні клуби, площадки, ігри то-що, і навіть людина, що любить самотність, може знайти там про себе куточок. Місця розваги є в кожній європейській столиці, але Пратер—це щось виключне, суто віденське, і немає іншого Пратера, як немає й іншого Відня.

Власне, перед тим, як говорити про Відень 1928 року, я мусів-би по-знайомити читача з тим Віднем, коли в його найшиковніших кафе лід кави подавали на манюній срібній тарілочці лише сахарину замість цукру; коли в центрі на головних улицах можна було здибати однаково часто як віденську повію, так і старшину української армії, яких так було багато, що Олесь писав у вірші: «Скажи мені, любий Панасе, Хрещатик це чи Kärtnerstrasse (одна з головних вулиць 1-го бецирку); коли у Відні автор «Сонячної Машини» писав «Відродження Нації»; коли тут друкувався українською мовою Бухариним написаний програм комуні-

стів (більшовиків), і молоді хлопці йшли з тюками літератури через Карпатську Україну в Галичину, щоб підсилити наших товаришів-комуністів; коли Відень був заллятий паперовими грішми, як Труханів острів підчас поводи, і грошей цих треба було пачку на один американський долар; коли віденський пролетаріят живився різними сурогатами, а бруква та картопля для нього була ласощами,—але думаю, що читач і так зрозуміє весь жах злиднів та голоду, які принесла війна.

Велика столиця колись великої імперії билася 1919—20 року в конвульсіях і судорогах. Ніхто не був певний завтрішнього дня. Відділені від імперії національні частини вимагали дальшого розподілу майна й цінностей. Століттями покривджені окраїни заявляли свої права на спільно набуте багатство, і ми, топчучи в старих чоботях гарні столичні пішоходи, лотували собі тихенько—чи мало й нашої української кривавиці пожерла ця столиця? Але не всі такі, як ми, українці, тихі видались, інші (мадяри, чехи, поляки) ті навіть толосно кричали. Тому не дивно, що Відень клекотів і хвилювався.

Були й люди, що не хвилювались—це американці. Вони спокійно походили вулицями чудової столиці й збирали все, як на пожарищі. Купували картини, гравюри, колекції, книжки, килими, навіть гарних жінок—рішуче все, що впадало в око заможному «філантропові». Багато хто з цих американських крезів тримав в Відні спеціальних агентів, яких завдання було витягати все цінне. А коли старі цінності були висмоктані, багатий дядько взявся висмоктувати живі соки з віденського пролетаря, а ці соки в капіталістичних умовах обертаються в повноцінну валюту. У Відні засіли антантівські комісари, щоб «направити» австрійські фінанси. Від американської камфори (долара) Австрія прийшла до життя, і з того часу Відень став столицею,—не великої імперії, як колись, а лише маленької республіки.

Тепер, 1928 року, Відень виглядає зовсім уже инакше. Тепер це місто-музей. Стоять чудові будівлі, але в них уже не б'є джерелом життя. Тепер це прекрасне місто справляє на чужинця сумне враження. Вам здається, що ви бачите людину, якій відтято руки й ноги, бо пропорція, коли в столиці живе 30% всіх мешканців країни, не може бути здоровою.

Колись тут клекотіло життя. Відень був чи не найкультурніше місто в Європі. Його чудова архітектура, гарні парки, чисті затишні вулиці (у Відні є квартали з торчаківим мостинцем) завжди схильвали до науки. Тут квітнуло мистецтво. Віденська опера вважалась за найкращу. Відень був творець оперети. Його університет давав тисячам освіти, в ньому збирались представники багатьох націй—чехи, поляки, українці, серби, хорвати, словенці, а соки цих націй, які витягала імперія, давали життя цьому велетню. Тут, на віденській біржі, продавалась українська нафта, цукор, спирт, чеська пшениця, м'ясо, вугілля, польська сіль перетворювалась у золоті запаси царської скарбниці. Але припинився потік цього добра, і Відень став инший. Присмирів, притих, наче зменшав. Ідучи в центрі міста о 10 годині ввечері, ви чуєте, як десь на третій вулиці шарудить лопатою двірник, як плеще об камінь річка Вінка, як незнайомий чоловік за роком безцеремонно торгується з жінкою.

Таке пониження тону відбилося і на культурному житті Відня. Дуже зменшилось число студентів (пішли до своїх національних університетів), скоротилася кількість газет. Обмеженим тиражем видається книжка. Літературне життя зійшло майже до нуля, літературного журналу немає жодного, і всі молоді письменники, починаючи кар'єру на штальтах віденських газет, продовжують її в Берліні. Зате тиражі німецьких видань художніх, політичних і всяких інших мають у Відні широкий збут, заповнюючи ту культурну прогалину, що створилася в наслідок послаблення Відня. Тепер душа у віденця роздвоєна, в нього вже не одна батьківщина, а дві—до першої, Австрії, він звик, як звикають до розношеного старого взуття, а до другої летять його надії, бо йому доводиться відчувати оточення й натиск збоку своїх сусідів. Навіть політичні партії частіше почали координувати свою роботу з німецькими. Такі стовпи, як Кавтський, вже давно остаточно перенесли свою увагу з австрійського пролетаріата на німецький, покинувши перший на руки своїм поплічникам, Баверові та Адлеру.

Останні «чесно», тоб-то сумлінно, цей пролетаріат обдурюють. Сидячи в уряді разом з клерикалами, вони часто збирають великі збори, де оскаржують перед пролетаріатом того чи того дрібного урядовця за його зловживання. На вулицях викидають великий, червоними літерами друкований плакат: «Грандіозні збори. Буде зроблено доповідь про зловживання на транспорті». Мовою класової боротьби це зветься—замість робити натиск на буржуазну загату, всю енергію відводиться в шлюзи. Чимало пролетарської енергії соціал-демократія випускає так само на різні вечори, зустрічі, свята та фокстроти. Може й дуже демократично, що сам вождь соціал-демократії Бавер, чи інший хто із вождів, протанцює тур вальса з робітницею (такі випадки бувають), але такі танці дають йому змогу від імені цих-же робітників танцювати політичну кадрили з буржуазією.

Через отаку демократичну демагогію справа революційного руху в Австрії стоїть дуже гостро, бо й досі велика частина австрійського робітництва перебуває під впливом соціал-демократії, яка касами допомоги та житлобудівництвом наділа на пролетаря вуздечку. Цікаво побалакати з віденським робітником—він визнає себе за комуніста, він брав участь у революції, і коли-б він не у Відні, то обов'язково вступив-би до Компартії, але тут він не може, він просто скутий отією касою та помешканням, а таких помешкань (про них мова далі) в самому Відні соціал-демократи мають десятки тисяч. Оця соціал-демократія, об'єднуючи в своїй партії, з одного боку, відсталі робітничі елементи, а з другого, верхівку робітничої класи, відіграла провокаційну роллю у віденській революції 1927 року.

Революція, цей стихійний протест, вибухає іноді наче без достатнього на це приводу. Для стороннього глядача стає незрозумілим, як воно сталося, що через такий, ніби дрібний, факт зчиняється отака халепка, кидаючи в дріж мирного обивателя. Віденська революція, як і інші, була прояв тих колосальних внутрішніх сил, що закладені в робітничій класі й перебувають в стані постійного напруження, так що перший-кращий факт, часто навіть другорядного значення, може цю силу збурити.

Віденська революція впала несподівано не тільки на голови буржуазії (для цих голів революція завжди несподівана), але була сюрпризом і для лівих партій. Бо хто міг подумати, що в хаті соціал-демократів може статися такий «скандал»? Хто міг подумати, що пролетаріят, який виховують Кавтський (Відень його батьківщина), Бавери та Адлери в душі співпраці з капіталом може робити революцію? Як можна було уявити, що робітнича класа піде на таке поважне діло без «благословення» соціал-демократичних вождів?

Але сталося—пролетаріят дійсно виступив проти волі соціал-демократів. Ба більше, віденська революція для соціал-демократії та її вождів була також несподівана, як і для віденських буржуазних обивателів. Почалась вона зовсім звичайно.

В Австрії, як і в інших державах, на тлі голоду й безробіття зростає революційний рух, проти якого (ураховуючи блискучу практику свого сусіда Італії) зорганізувались фашистські бойові дружини. Напруження між робітничою масою й фашистами доходять до того, що фашисти, користуючись підтримкою поліції, нападають на робітничі організації та на окремих робітників, які часто становляться жертвою таких фашистських «жартів», при чім, скільки не було випадків убивства робітників від фашистів, буржуазний суд завжди фашистських хуліганів виправдував.

Так було й на цей раз. Коло будинку, де судили фашиста, який пострілом у спину забив робітника, зібралися неорганізовані групи робітників. На цей раз теж ухвалено виправданий вирок,—це була остання крапля, терпець увірвався, робітники почали розходитись з прокльонами на адресу суду й буржуазної влади. Розійшлись вони не додому, а по фабриках. Самовидці оповідають, що вже тоді можна було бачити, як робітники ходили по місту групами. Кількість цих груп увесь час збільшувалась, аж поки не виросла в чималу масу, яка з криками рушила до судового будинку. Побачивши натовп, урядовці вжили заходів, позачиняли всі входи до будинку та боязко виглядали у вікна на бурхливу юрбу, що шумувала внизу,—чекали, напевно, завчасно викликаної поліції. Однак, така картина тривала дуже недовго: один з робітників за мить переліз через велику залізну браму на подвір'я, за його прикладом пішли інші, і за кілька хвилин з вікон посипалось біле скло, а за ним полетіли подерті портрети імператора, що їх буржуазна революція не зняла із стін офіційних установ. Далі, немов великий лапатий сніг, посипались з вікон подерті судові акти. Робочих рук угорі все більшало, бо за короткий час цей паперовий сніг погустішав, а внизу його швидко нафостали великі купи. Хтось із робітників підпалив одну з цих куп подертого паперу, спалахнуло полум'я й електричною іскрою пробігло по натовпу,—він захвилювався, загув, почав продиратись у будинок.

Прибула поліція, спробувала поновити порядок, але зустріла серйозний опір, у неї полетіли уламки віконних рам і каміння. Події так розгорнулись, що поліція мусіла відступити. Не зважаючи на серйозність становища, соціал-демократи хотіли розв'язати конфлікт мирним шляхом. До тих, що чинили розправу з буржуазним судом, виїхав віденський бургомістр, соціал-демократ, і почав намовляти робітників ро-

зійтись. Його теж зустріли камінням. Такий гостинний прийом довів бургомістрові безглуздість балачок, після чого він узявся до діла. Проти повстанців вислано великі загони поліції та війська, які пустили в діло зброю. Це був початок революції—віденське 9 січня. Падали трупи, і на брук полилася робітнича кров.

Трупи й кров не злякали робітників, а навпаки—додали рішучості. Повстанці, обминаючи трупи, лавою пішли на кулі й грудьми, які під кулі підставляли, вони перемогли. Масу знову не пощастило розігнати. Поліція відступила, щоб привести себе ще в більший бойовий порядок.

Печалася справжня кривава революція. На ранок більша частина міста була охоплена робітничим повстанням. Керівництво рухом вже перейняв на себе авангард робітничої класи, комуністична партія. «Rote Gale» (орган австрійської компартії) вийшов з закликком до повстання: «Робітники, здобуйте зброю й захоплюйте владу!»

Але буржуазія та соціал-демократія теж не спали. Не треба гаяти часу, не дати «заразі» розвиватись—з такими гаслами вони кинулись душити революцію. Передусім, вжито заходів, щоб ізолювати рух. Повстанців своєчасно локалізовано, замкнuto в місті, не допускаючи до робітничих кварталів. І хоч рух уже дуже поширився, хоч поліції та війську довелось низку кварталів брати зброєю, але дуже швидко останні загони робітників відступили в робітничі квартали, проте, чимало їх потрапило до рук переможців, і вони довго будуть томитись за ґратами за спробу стати на захист своїх прав. Повстання віденських пролетарів не закінчилось успіхом через: 1) недостатню організованість робітників, які великою мірою були під впливом соціал-демократії, 2) через зраду робітничої класи збоку соціал-демократів, і 3) через те, що австрійська компартія, порівнюючи з соціал-демократією, невелика.

Але хоч яке мале розміром було віденське повстання, воно виявило силу й героїзм робітничої класи та боягузство, підлість і одвертий перехід соціал-демократії на бік своєї буржуазії. Героїчний подвиг віденського пролетаріату живе в масах, і понині повстання править за живу тему балачок віденського свідомого робітника, який захоплено розповідає про хоробрість своїх товаришів та стискає кулака, згадуючи соціал-демократичного бургомистра.

Після цього соціал-демократія, за допомогою буржуазії, що часто свідомо поступається їй місцем по різних установах, ще пильніше заходилася коло віденського пролетаріату, маючи в своїх руках цілу систему облутування робітника, який тільки тоді не чуває над собою загрози голодної смерті, коли він є член соціал-демократичної партії. Бо соціал-демократія тримає робітничу класу під своїм впливом не тільки балачками, але вряди-годи дає їй і певні матеріальні подачки, яких приклад є віденське робітниче житлобудівництво.

Багато ми наслухались ще від німецьких та чеських соціал-демократів, як ущасливлене робітників віденська соціал-демократія своїм житлобудівництвом. Щоб переконатись, ми з нашим письменником Х. вибрались одного гарного дня оглядати цей соціал-демократичний рай. Наш провідник—молодий хлопець, поет з професії, ломпен, типовий собі представник віденської ботеми, який пише нічого вірші, але

їх ніде друкувати, тому живе так погано, що часто мусить користуватись кредитом на $\frac{1}{2}$ шілінга (20 коп.) у кельнера з третьорядного кафе.

Будівель, що варті уваги, є декілька; ми вибираємо Reimanhof (Роймана палац) із симпатії до вождя німецького пролетаріату. Величезна будівля на 8—10 корпусів в новому стилі тягнеться вдовж ново посаженого скверика. Йдемо до середнього корпусу; гарний фасад, прикрашений колонами, посеред двору стоїть пам'ятник Ройманові. Нас повели поруч до кафе-клубу. Коли ми зайшли, наш супутник метнувся туди-сюди й дав нам на розум, що треба для годиться щось випити. Хто замовив каву, хто лікер—тут, як бачите, буфет з гострими напоями. Роздивляючись на обстанову, ми побачили якийсь кумедний прилад до розваги: широка дошка, вкрита червоним сукном, з 7 гніздами, а на ній кульки, налиті оливом, завбільшки з шовкові кокони. Кульки скачуть, як живі, і ніяк не затнати їх у гнізда. Це так захопило наше товариство, що забули навіть випити замовлену каву. Господиня, побачивши, зауважила, що коло цих кульок народ просиджує довгі години. Але крім різних забавок, ми не побачили ні газет, ні шаф з книжками.

Надійшло ще двоє англійців, і господиня погодилась показати нам будинок. Механізована пральня, устаткований дитячий садок та згадане попередю кафе—це установи спільного користування в будинку. Нас повели до помешкань. Невеличкі на розмір низькі помешкання складаються із 3—4 кімнат, при чому в останній досить пристойно схована в ніші ванна та газова плита, отже вона теж править за житлову. Помешкання ізольовані одне від одного, на дверях кожного висить дощечка з виравуваним прізвищем його власника.

Ми, подякувавши (розуміється, шілінгами) господині, пішли шукати знайомих художників нашого люмпена, що жили в цьому будинку. Виявилось, що їхнє ательє на десятому поверху (ліфтів у цих будинках немає). Вилізши туди під самий дах, ми знайшли двох таких самих, як і наш чічероне, представників віденської богемі. З ательє вузьенькі за тісні сходи вели на плескуватий великий, вкритий асфальтом дах, що виглядав ніби свіжо скопана грядка. З цього даху перед нашими очима розгорнулась величава панорама Відня. Навкрути чарівні Альпи, середній вузьенька долина, через яку повзе блискучий покручений удав—Дунай. Зори Відень прекрасний. Тут не помічаєш млявого темпу його життя, захоплюєшся й милуєшся на його вигляд. Він не подібний до наших міст. Він не має тих розкарякуватих широких бань православних церков, які своїм тягарем втрузають у землю,—тут усе готика, що струнко женеться високо вгору, без кінця, в хмари. Над усім Віднем красується велетенський — костюл св. Степана, гідний не тільки своєї епохи, але й сучасної. Він над восьмиповерховими будинками підноситься, як доросла людина з-поміж дітей. Його дах, зроблений із кольорових кахлів, виблискує різнобарвним промінням. Це одна з найбільших віденських пам'яток. Костюл цей справляє колосальне враження своїми розмірами, маючи вигляд латинського хреста, який завдовжки має 108 метрів, завширшки 70, заввишки 33, а одіюка башня (мала бути й друга) сягає на 139 метрів. Щоб краще уявити собі грандіозність цієї будівлі, порівняйте найбільшу площею будівлю в Союзі—київську кіно-фабрику—100 метрів завдовжки, 30 завширшки й 22 заввишки.

На башті висить велетенський дзвін 1416 пудів завважки, виллятий із забраних у турок гармат. Не дурно в часи, коли треба було панувати над душею людини, споруджались такі будівлі!

Віденські соціал-демократи нам скаржились, що ви от буваєте в нас, дивитесь, а в своїй пресі (Кольцов) розгудили наше будівництво, яке всі визнають за гарне. І, дійсно, коли порівняти, як живе багачко пролетарів у Німеччині, Чехії, Польщі, то австрійський пролетар живе буржуем, бо мати помешкання з 3—4 кімнат за 8—10 карб.—це розкіш, але не забуваймо, що таку розкіш дається виключно членам соціал-демократичної партії.

За останні п'ять років соціал-демократична партія з допомогою буржуазного магістрату побудувала $7\frac{1}{2}$ міль. кв. метрів життєвої площі й розмістили там виключно своїх членів, тим самим перетворивши цю площу в міцну партійну зброю. Нам розповідали випадки, коли робітники й робітниця, які вважають себе за комуністів і часом активно допомагають (потай!) компартії, все-таки лишаются в лавах соціал-демократії—саме через оте кляте помешкання. Бо вихід із соціал-демократичної партії є одночасно й виселення з помешкання. А за теперішньої житлової кризи та дорожнечі на приватні помешкання це справа вельми складна. Треба додати—помешкання розподіляються, беручи під увагу партійний стан та активність претендента, і лев'ячу частку в них займають соціал-демократичні партурядовці.

Справжні гордощі віденського патріота — це трофеї імперії, а з них найзначніші царські палаци: старий, Hofburg, у першій окрузі та Schloss Schönbrunn на межі XII й XIII округи.

Як відомо, зараз по багатьох країнах царські замки зберігаються з усією обставою, в тому самому стані, як і покинули їх високі мешканці. Всі ці замки приступні для відвідування і входять у рубрику музеїв. Кожному цікаво потрапити туди, де колись не сягала й людська фантазія, зазирнути за фіранки, які ніколи не бували цілком відчинені. Коли якийсь історик децю й писав з царського життя, так це був або похлібець тої чи тої династії, або це була історія двора, писана на підставі сухих матеріалів. Література не могла показати нам життя цих палаців так, як показувала життя міщанина, обивателя чи буржуа. А ці «великі» часто були в хатньому побуті великими міщанами.

Оглядаємо старий замок Hofburg як звичайно гуртком. Увійшовши до покою, урядовці, зігнувшись, ступають навшпиньки—очевидно на знак особливої поваги,—навіть дами, що завжди голосною поведінкою звертають на себе увагу, в цих апартаментах стихають. Урядовець, пояснюючи, так побожно й шанобливо нахиляється перед кожною річчю, неначе веде до свого монарха якусь колоніальну делегацію або просить вибачення у речей, які доводиться нам демонструвати. Його ставлення до цих речей нагадаю мені лісного сторожа на Україні, який аж надто сумлінно стереже державний ліс, колись його власний, в надії, що може таки ліс знову йому повернетися. А там це помітно ще дужче, коли бачиш любов двірських службовців до царської обстави—не виявляють же вони, справді, такої любови до республіканського майна!

Ми тихенько пересуваємось по м'яких оксамитових доріжках з кімнати в кімнату. Урядовець пояснює далі: тут відбувались засідання, це

приймальня, це кабінет; звертає увагу на картини, бюсти славетних майстрів, які часто за харчі та монаршу ласку жили при дворі, витрачаючи творчу енергію на «головних персон» та їх родичів. Ось статуетки, вази, бронза, годинники,—оце дар імператора німецького, оце руського, японського, англійського, це дар такого-сь міста, дар від шляхти і т. инш. Далі хода урядовцева ще тихшає, він хилиться ще шанобливіше — заходимо в малу, досить непоказну кімнату, скромно впорядкену, з надзвичайно обмеженою кількістю меблів. Під стіною стоїть звичайне залізне ліжко з бляшаними круглими злинялого сірого кольору спинками. Ліжко, яке часто можна побачити по заїздах дрібних містечок, застелене рудою від старости видвілою ковдрою. Урядовець, таємниче підійшовши до ліжка з шапкою в руці, оповіщає: «Спочивальня його величності цесаря Франца Йосифа I». Всі похилили долу голови, й тихо постоявши хвилю, вийшли з кімнати. Мені пригадалась екскурсія до царського палацу в Лівадію,—там галасливі комсомольці підходили до ліжка його величності, «мацали» (правда, це некультурно, коли стосується до тістечок, але замшевий матрац, на нашу думку, можна), охали, ахали й жартуючи говорили різні дотепи. А тут це сіре ліжко справило таке враження, наче на ньому ще лежав померлий імператор.

Далі нас водили по інших розкішно впорядкених кімнатах. Не проминули показати й пишну велику залу, якої стіни в чудових старовинних гобеленах, де жив, перебуваючи в гостях, російський імператор Олександр I. Далі нас повели до апартаментів імператриці, де довгий час не жив ніхто—власниця їх, королева Єлизавета, як відомо, померла не з власної волі,—її заколов Люксені, здається ще й тупим тертугом. В її апартаментах дійсно блищить, б'є в вічі царська пишнота. Тут, певно, кожен покій оцінювався не менше, як вартість повіту з усіма його маєтками. Тут, як і в попередніх кімнатах, не жив ніхто кілька десятків років, але все було на місці, так наче тільки вчора звідни виїхали. А люди, що нас вели, тримались таємниче й нашорошено. Так ніби не ХХ століття було, а глибоке середньовіччя, і'от-от перед нами зашелестять складки шовкових крінолінів двірських фрейлен, і ви опинитесь віч-на-віч із мешканкою цих кімнат.

Цікавість до музейних рідкощів відібрала у нас і другу частину дня, на Schönbrunn — колишню літню резиденцію імператорів. Назва цього нового замку повсталала від слова Schönen Brunnen (гарне джерело). Коли Постдамський Сан-Сусі (стара резиденція німецьких імператорів) славила тим, що в ньому гостював у Фрідріха Великого Вольтер, то Шенбрун з цього боку теж має чимало славних сторінок. Історія його сягає в глибоку старовину, і згадується його вже в XIV столітті, хоч замок, невеличкий на розмір, з'явився тут тільки 1606 року і незабаром (1683 року він стояв ще за міським муром) був зруйнований від турків, коли вони стояли перед містом і коли Відень урятував від зруйнування польський король Ян Собеський. Відбудовано його знову як дачу. Але вже за імператриці Марії Терези, під керівництвом італійського архітекта Ракосі, Шенбрун прибирає вигляду справжньої цесарської резиденції. Тут уже 1760—80 року шумує царське життя, двірські поети, великі музики, як от Моцарт, знаходять у ньому притулок. З тих часів замок

у головних рисах зберігся й досі. Побудований він у стилі Рококо, тому виглядає дуже приємно й легко. Навколо замку стрижений парк, зроблений на зразок Версальського, а панорама мальовничих альпійських верховин навкруги з білими плямами снігу на них ще більш підкреслює його красу.

Франція за середньовіччя була не тільки законодавцем мод, її наслідувано і в інших галузях. Багатьом замкам та паркам Версаль був за чеперейдений зразок. Наслідували його так пильно, що навіть дерева садували переважно ті, що росли у Версальському парку. Шенбрунський парк поділяється на дві частини широкою алеєю, що починається від замку, геть у клумбах, фонтанах, басейнах та розмаїтих художніх статуях, й закінчується колосальним басейном з групою Нептуна, роботи Бавера, відомого майстра тих часів; за цією групою сходять угору розкішні кривулясті стежки до грандіозної в римському стилі альтани *gloriette* заввишки 25 метрів, яка замикає алею парку й виглядає ніби римський храм. Дарма що висока, вона не застуге прекрасного краєвиду, що розгортається з вікон замку на Альпи. Рівно підстрижені дерева нагадують суцільні стіни, де в нішах розставлено чудової роботи мармурові статуї, яких у парку сила-силенна, немов це справді якийсь вдекорований музей. Тут Аполони, Діяни, Геркулеси, Марси, Мінерви, Ангеронії, Весталки, Ганнібали, багато німф, драконів, тут цілий арсенал класичних богів. Великі басейни й фонтани з чудовими групами свідчать за багатство людської фантазії.

Від головної алеї в різних напрямках розходяться вузькі прорізани в гущавину стежки, де теж чимало гарної роботи бюстів та статуй. Блукаючи цими стежками, ви й не гадаєте навіть, що на вас із листу дивиться симпатичне обличчя якоїсь вакханки. Що-правда, вакханок тепер у парку стало багато більше, ніж було їх за царських часів, бо парк зробився достатком республіки, і сюди вдень віденські жінки водять своїх вихованців. Колю кожного басейна галасливий квітник майбутніх віденських громадян. Тут і молоді мамці призначають побачення своїм «любим друзям», а наявність у паркові зоологічного саду, до якого веде багачко так само гарних вузьких стежок, робить його ще жвавішим та цікавішим.

Кілька слів про зоологічний сад. Відома річ, що за війни та революції зоологічні сади скрізь дуже потерпіли, та й важко було їх утримати у нормальному стані, Звірі голодували й дохли, бо не можна було бити коней на годівлю звірів, коли конину залюбки споживали й люди. Тепер ці часи вже давно минули, а віденський зоопарк і досі не піднісся до передвоєнного рівня. Цікаво провести паралель між державою та зоологічним садом. Загляньте в берлінський зоо-сад, — там звірі виглядають зовсім инакше. Леви гладкі, ситі, страшні, — а вони теж, як і австрійські, перехворіли за війни та революції, тільки тепер уже зовсім очуняли. Не те австрійські леви — вони худі, миршаві, мляво бродять по відведеній їм території, не ричать і не кидаються до стінок клітки. Великих звірів у віденському саді зовсім нема, багато порожніх кліток і мало відвідувачів. З цього боку сад безперечно є показник занепаду колишньої могутності. Тим-то у Відні краще дивитись на те, що було колись.

Це місто живе більше минулим. Бо сучасне Відня далеко не блискуче, а майбутнє, на думку обивателя, й зовсім погане. Крива економічного розвитку підноситься дуже помалу, будівництва в таких розмірах, як у Німеччині чи Чехословаччині, немає, а тут ще така сила робітників, які просто не дають обивателеві спокою! Він так і чекає, що, чого доброго, вони знову почнуть робити революцію. І так він червоніє за 1927 рік та з піною на губах згадує про «ганьбу», яка впала на Відень через оту революцію, та й революція була «невелика»,—сотня робітничих трупів та ще сотня дві поранених, хіба це багато для тих, що весь час не мають покою?

Найцікавіше видовище по європейських великих столицях є база живності. Ми навмисне зайшли до центральної бази м'ясопостачання: жахливе, величезне кладовище повішених голих туш—їх тисячі. Це харчування велетня на один день. Тому й зрозуміло: держава карликова, столиця—велетень, в наслідок вивіз на 1954 міль, а довіз на 2891 міль шілінгів, тоб-то перебільшення довозу над вивозом доходить до 48%. Таке становище відбивається на всіх сторонах промадського й політичного життя. Театри й кіно-театри не переповнені ніколи. Небагато її покупців по крамницях, хоч повно краму. Навіть мораль віденська своєрідна—не то, щоб вона була моральніша за німецьку, але тут багато більше фальши, нещирости, сзуїтики.

Це не значить, що там менше повій на вулиці, ніж у іншій якій столиці, навпаки—більше, бо безробіття та умови життя важчі. Відмінність звичаїв є та, що на чолі держави стоїть католицький папа Зейтель. Тому проституція там відповідно регламентована і до готелю пускають тільки законних жінок, на яких є відповідний церковний документ. Трапляються й курйози з мораллю: до Відня приїхала якось на гастролі відома паризька танцюристка Жозефіна Бекер, як її звать — «Чорна Венера». А як відомо, Венері не сором показуватись перед смертними голою. Так вона й робить, пригасувавши замість фігового листка струсове перо. І от, щоб не було спокуси, їй від президента заборонено виступати в ревію. Знялась ціла буча в пресі, низка газет інших країн стали на захист танцюристки, але піп був неблаганний, і Венера, не продемонструвавши своїх Венериних красот, покинула цю «високо моральну» столицю. Та лишенько! Зразковий голова республіки зазнав ганьби, не дурно-бо сказано в письмі: «шляхи господині незбагнені»,—як переказують газети, «Чорна Венера» взяла «законний» члюб з одним із італійських принців.

Під кінець хотілось-би сказати кілька слів про проблему, яка дуже гостро стоїть тепер у Австрії,—це з'єднання її з Німеччиною. Справа ця така популярна, що де ви не повернетесь, скрізь почуєте за неї балачки, і вже вас конче запитують про вашу в цій справі думку. Справді, це одинокий реальний шлях до відродження Австрії. Зараз ще в кожній державі є люди, які мріють про відродження монархії. Німецький фашист, український гетьманець, російський білогвардієць—кожний мріє про свою монархію. Зовсім інша справа в Австрії—тут навіть «найостанніша людина», монархічний фанатик, царський слуга, не мріє про відновлення австрійської монархії в старих розмірах. Розпад тут був зовсім органічний. Деякі складові частини її тепер не тільки само-

стійні, а навіть намагаються нав'язати Австрії свою політичну лінію (Чехословаччина, Угорщина). Видима річ, кожна мала країна рано чи пізно потрапляє в орбіту впливу, а то й цілковитої залежності від міцнішої держави. Така доля спіткала й Австрію. Вона геть чисто заборгувалася Антанті, і борг цей ввесь час зростає. Бо політика Антанти щодо Австрії скерована передусім проти її тенденції об'єднання з Німеччиною. Антанта, надто Франція та Італія, (не згадуючи вже про малі країни, що межують з Австрією та Німеччиною), є страшні вороги цього об'єднання, оскільки воно дуже посилює-б Німеччину.

Австрію, як і Німеччину, так урізано, що її людиність виключно німці як з походження, так і культурою, з винятком дуже невеличкої частини, асимільованої з різних слов'янських націй. Спільности культури німців австрійських, мовляв, та німецьких ніхто досі не заперечував. Поділені вони були на дві нації, головню, з інтересів династичних, які виправдувались тим, що Габсбурзька династія, будучи німецького походження, посідала сотні тисяч квадрат. кілометрів чужої території та експлуатувала десятки мільйонів людей інших націй. А тепер, коли ці чинники відпали, окреме існування Австрії абсурдне.

Нам не треба, звісно, заплочувати очей, що таке об'єднання дуже зміцнило-б німецький імперіялізм, але за теперішніх співвідносин імперіалістичних груп, це не було-б для нас шкідливе. А для робітничого руху таке об'єднання, безперечно, бажане. Поєднання змагань австрійського та німецького пролетаріату було-б на користь революційному рухові в цілому. Нинішня політика Антанти й щедрі позики для Австрії затушковують гостроту цієї проблеми, та тільки-но почнуть урізувати австрійський бюджет на сплату боргів, вона повстане на всю свою широчінь.

Хочу ще на одну справу звернути увагу. Історія склалась так, що з життям австрійської монархії щільно звязана була Галичина, де народжувались початки українського робітничого руху. Українські селяни відіграли чималу роль підчас 1848 року. Там кращі з емігрантів з великої України знаходили притулок і зрушували підвалини російського царату. Матеріяли, документи цієї боротьби зібрані по віденських архівах. Зараз по цих архівах ціле збіговисько представників всіх націй: чехи, поляки, мадяри, румуни... Всі риють, всі розкопують потрібні їм матеріяли, тільки українців немає. Тому доцільно було-б послати туди групу наших радянських молодих істориків, які змогли-б розкопати ввесь той цінний матеріял, що стосується до історії революційного руху мільйонних українських мас Галичини та Закарпаття.

Євген Черняк.

Листи з дороги.

(Італія).

Потрапити з Відня в Париж можна трьома шляхами: через Німеччину, Швейцарію або Італію.

Через Німеччину не хотілося їхати, щоб не втратити візу, видану в Берліні на поворот туди з Парижа. Тому довелось вибрати два останні. Стосунки Радянського Союзу з Швейцарією після вбивства тов. Воровського такі недоброзичливі, що наші товариші закордоном вважають за неетичне звертатись із проханням до швейцарського консула. Лишався один шлях—через Італію, шлях теж нелегкий, бо, після вбивства в Одесі її консула, Італія також не дуже радо дає візи на проїзд. А проте, я італійську візу все-таки здобув, «неумисно» залишивши в своєму паспорті листа від французького міністерства закордонних справ до французького посольства в Берліні з наказом видати мені без ніякої загайки візу на в'їзд до Франції. Лист цей, безперечно, вплинув і на італійського консула, але мене, як громадянина СРСР, урізано в правах так, як урізують поляки наших товаришів, що їдуть до Німеччини; по-італійському це звучало: *visa di tranzito senza ritenersi* (транзитова віза без права зупинки). Всеж я був вдоволений із того, що хоч проїхати дозволили!

Під'їжджаємо до італійського кордону, і в душі починає ворухитися якийсь неспокій. Що правда, фашисти вас не засмажать і не з'їдять, але на порозі фашистської країни важко почувати себе байдужим. На малій австрійській ще станції Villach гармидер, метушня, галас. До вагонів заходить італійська служба. Вони тимчасом ще гості. Пораються ще австрійські залізничники, але на швидку, нервово збираючи свої пожитки. Через десять хвилин італійці вступають у ролі господарів; хутко, щоб заощадити час, починають перевіряти документи, речі. Ось потяг зупиняється на дальшій станції, і ви не зчулись, як стали «гостем» у фашистів.

Виходите з вагону, роздивляєтесь. Така, як і в Австрії, природа, навкруги ті самі снігом укриті гори, але обстановка відмінна. Мовляв, ландшафт той самий, а фольклор інший. На пероні сновігають кілька людей у сірих капелюхах із загнутим догори правим крилом, до якого прип'ято високе темно-сіре бажанове перо. Дивлючись на їх лагідний вигляд, вам і в голову не спаде, що ці, немов би мисливці, є грізні фашистські жандарі. Сіра пелерина дуже старанно прикриває їхні атрибути «морального» впливу. Десь серед цих чудових гір ви визнали б їх за альпійських туристів, навіть куці карабіни вас не вразили б. Інша справа тут, на пероні, між мирними громадянами,—вони так мі-

ряють очима кожного чужинця, що ви нічого не маєте проти того, щоб поїзд нарешті рушив.

Дуже швидко котиться він з Альпів у чудову венеційську долину. Гори все нижчають, округлішають, і в міру наближення до італійського сонця на них усе менше снігу. Хоч було лише двадцять лютого, в долині вже весна. Видно вже, як біля маленьких грядок, здобутих упертою працею від пологої гори чи зід річки й старанно огороджених каменем, порались люди. Це ще не були справжні весняні роботи,—це тільки вийшов подивитись господар, чи заціліла його земля, чи не зруйнувала весняна повідь огорожі, чи не засипали великі спливи його шматок ґрунту.

Але камінна стіна не досить надійний захист для родючої землі, тому кожний шматочок тут густо обсаджений вербами, що їх дбайливо підстригають. Стрижені, кострубаті верби—це перша характерна риса венеційської долини. Увесь краєвид, що розгортається перед очима, виглядає зовсім своєрідно: вся долина геть укрита отими кострубатими вербами, що здалека нагадують страхиття з кількома головами, між ними рідко не стримлять високі італійські пірамідальні тополі, а вся місцевість рівна, як стіл,—на десятки й сотні верстов не побачиш ні горбочка, ні хоч маленького підвищення. Навкруги багато сіл—ви не то що бачите їх, а певніш здогадуєтеся по гущині високих тополь та по не менше високих, а то й вищих готичних шпилях на костьолах, що там мусить бути село.

Село тут теж зовсім інше, не подібне до сіл кожної країни. Воно рідко де скупчено такою масою, як у нас,—частіше це просто розкидані на великому просторі окремі садиби, зібрані в село самим лише костьолом. Хати муровані з каменю й обов'язково на два поверхи; одноповерхова хатка там випадковість. Перший поверх селяни відводять для скотини, а вгорі живе родина. Хати всі криті дахівкою, так що коли десь збереться до купи більше таких хат і серед них гарний, готичний костьол, то село виглядає немов наше місто в мініатюрі. Костьолів тут така сила, що коли б хто й не знав, що Італія є резиденція божого намісника на землі, то, побачивши ці костьоли, напевно зробив висновок, що в них хтось дуже зацікавлений.

Перше місто по дорозі до Венеції—Удіно. Невелике, але дуже чисте гарне містечко, де вже більше, ніж на попередній станції, вся обстава й люди в пелеринах нагадують вам, що ви в країні фашистської диктатури.

На пероні сила плякатів і портретів двох людей у дуже різноманітних позах: короля й Мусоліні, чи краще Мусоліні й короля, бо майже всюди диктатор на першому місці. Так ніби в Італії є два королі, і фактичний з них безперечно Мусоліні. Не дурно молодий королевич мусів одружитися з його донькою,—щоб отримати в спадщину королівський стілець, треба бути зятем Мусоліні.

Починаючи з цього містечка, буквально на кожному кроці, де не ступити, вам лізуть у вічі портрети диктатора так настирливо,

що робиться гидко від цієї ситої, круглої блискучої пики. На кожному кроці ви бачите це ім'я. Недостатню свою популярність диктатор силкується підсилити портретами й плякатами. Всі книжкові вітрини в містах зайняті виключно під Мусоліні. Про нього пишуть безліч авторів,—все це труди видатних фашистів. Дуже рідко серед усієї маси книг промайне одна-дві книжки самого Мусоліні, і то більше промови.

Дарма що режим є річ дуже реальна, ви відчуваєте його ще й інтуїтивно, бо подробиці режиму вас відповідним чином настроюють. Режимна, так би мовити, диференціяція тут дуже глибока й різноманітна. Про італійський режим не досить сказати, що це диктатура буржуазії, це диктатура, але дуже своєрідна.

Розпочата в Італії революція закінчилась фашистською реакцією. Загально відомо, що стан світових виробничих сил нині є такий, що припускає або диктатуру буржуазії, або диктатуру пролетаріату. Найслабше місце диктатури буржуазії якраз полягає в тому, чим сильна диктатура пролетаріату: остання масова, а диктатура буржуазії завжди є диктатура купки акул над масою пролетаріату. Фашизм перший запровадив серйозні корективи в цю формулу, прикривши буржуазну диктатуру чималими масами люмпен-пролетаріату, дрібної буржуазії та частково й селянства, здеморалізованого імперіялістичною війною. Звичайно, ці маси аж ніякісінької участі у владі не беруть, але служать фашизмові за різні датки, бо налякана революцією буржуазія пішла на певні жертви, щоб повернути на свій бік цей люмпен. Дуже хутко ці витрати на фашизм буржуазія чудово й з великим зиском покрила коштом італійського робітника, якому вона тепер, опираючись на фашизм, ввесь час знижує платню.

Фашизм—це нечуваний в історії приклад одвертого політичного й економічного пригнічення робітничої класи, на якому сучасна Італія буде свою національну й економічну міць. Тимто нині, в добу соціальної революції, фашизм робиться ідеалом для буржуазії всіх країн.

Ми трохи невірнo уявляємо Італію, коли думаємо, що там не працює парламент, не збираються «робітничі» збори. Справа в тім, що всі збори від парламенту до профспілок (фашистських) включно є не що інше, як театральщина, яку фашистські ватажки влаштовують, щоб пишатися своїм красномовством, але ніякої не то що опозиції, але звичайного тихого невдоволення не терпиться—всім відома масова фашистська практика придушення опозиції до убивства послів парламенту включно. Фашизація життя йде так широко, що коли не суттю, то поверхово в Італії всі фашисти, не згадуючи вже про те, що там немає нічого нефашистського—книжок, газет; професура—фашисти, урядові теж фашисти, які, де речі сказати, пробувають у дуже гарному матеріальному становищі.

Кожному чужинцеві, що вперше до Італії потрапить, вона нагадує тепер відомі нам картини минулого, коли в країні оголошено стан облоги, коли все тремтить під загрозою військових

вийняткових законів. Цей надзвичайний стан дає змогу легше воєнізувати всю країну. А Італія воєнізується. В Генуї мені довелося бачити на величезній Piazza del Popolo, як уранці відбувалась військова муштра. Перша група—справжні військові, друга група молоді, так ніби студенти, а третя, дуже численна, зовсім діти, років від десяти й старше. Крім військових, геть усі в чорних сорочках (одежа фашистів), але інструктори скрізь у військових уніформах. Але як різнились ці юнці від наших піонерів, у яких завжди шумно й весело, бо цих малих горожан дуже рано привчають до суворого фашистського режиму.

Коли пильно приглянутись навкруги, то зразу можна відрізнити фашиста від звичайного смертного. У першого усі рухи крикливі, визивні, бо йому все можна, все дозволено, як колись паничеві; звичайний смертний тихий, заляканий, завсігди пригнічений, балакає тихо, чемно, уступається з дороги, бо хто знає, чи не фашист то йде? На поверхню виплили всі люмпен-пролетарські низи, з яких найбільше рекрутується фашистська партія. Але фашизм—це не партія, це, краще, ціла складна система, організація влади, що спирається на фашистську партію. Склад її такий різноманітний, що в ній мають пристановище всі від анархістів до монархістів включно. Це якась професійна спілка різного наброду, що за допомогою його буржуазія тримає в покорі тих, кого їй треба оббирати—робітничу клясу.

Капітал під крилом фашизму росте, як з води; з 1.300 міль. лір у 1919 р. збільшився до 3.165 міль. лір у 1924 р.; вклади до ощадних кас за цей час збільшились із 3.916 міль. до 15.020 міль.; капітал акційних товариств з 21.512 міль. лір у 1922 р. виріс до 28.728 міль. лір у 1924 р. Ввесь цей кольосальний зріст, як було вже сказано, іде коштом робітничої кляси та зубожіння середніх шарів.

З Удіно починається чудова, оспівана в поезії венеційська долина. Рання весна, тане сніг. З гір у Адріатичне море біжать повноводі й разом з тим бідні на воду гірські річки. Проїжджаючи містки, бачите, що величезне річище майже порожнє, тільки посередині біжить невеличкий струмок води. Натомість вузькі канали, якими прорізана вся долина, виповнені водою до краю. Тут так старанно розподіляють велику річку, що чим далі вона пливе, то робиться все біднішою. Дуже вражає той факт, що в деяких чималих річках вода йде над рівнем долини: ріка несе кольосальну масу води, наче в жолобі, зробленому з каменю й землі. Досить найменшого недбальства, недогляду, і ця маса живого золота, як кажуть мешканці, залле, зрівняє з болотом і камінням не тільки старанно розпляновані поля та грядки, але й усе, що зустрине на своїм шляху.

Тому не дивно, що вже 21-го лютого коло цієї річки пораяється сила людей, виправляючи земляний жолоб. Скільки століть упертої праці, щоб довести все до такого стану! Вся Венеція та Льом-

бардія це—суцільне виноградарство. Правда, трапляються поля з кукурудзою, пшеницею й іншими хлібами, але дуже рідко. По стовбурах старих стрижених верб плетуться, як змії, чорні кострубаті гілки старих виноградних ліз, що свідчать за дуже стару культуру виноградарства. Часто ці виноградні лози розсажені лише круг поля, а середину його засівають іншими культурами. Коли дивишся на ці вузькі смуги, обсажені старими вербами та скопані ровами, мимоволі думаєш, як важко тут машинізувати сільське господарство. І дійсно, на ділянці з Верони до Міляну ми бачили лише один чи два трактори.

Важко розповісти, що бачиш у цій країні старої казки; навіть всеосяжний Бедекер, і той багато про що не згадує зовсім, а то приділяє лише кілька рядків петиту. Вїхавши до Італії, ви зразу відчуваєте, що потрапили в незвичайну країну. Руїни старих замків, що стримлять майже на кожному більш-менш неприступному шпилі, викликають у вас якесь дивне почуття, переносять вас у глибоке середньовіччя, яким дишуть на вас ці пам'ятки, свідки феодальної сваволі. Це почуття ще збільшується, коли ваш поїзд швидко летить величезним мостом, що зв'язує Венецію з суходолом, а внизу об сотні струнких арок б'ються розмірено й мляво хвилі Адріатичного моря. Місто на воді дуже глибоко вражає людину із степу. Спитайте хоч трохи письменного українського селянина, і той знає, що є десь у світі місто на воді, яке стоїть на стовпах. Що-правда, воно зовсім не на стовпах, під ним лежить добра сотня твердих гранітових острівців, але краса його від цього не меншає.

Від вокзалу великим каналом їдемо до центру — центр той досить обмежений, на ньому не розмістився б, наприклад, київський Єврейський базар: це площа св. Марка. Колишня сильна республіка, що володіла морями й кольоніями та мала найбільшу тоді флоту, тепер виглядає бідненько. Зріст її, як великого міста, майже припинився. І все через оте кляте авто, без якого тепер неможна уявити жодного великого міста. Що у Венеції нема по чому їздити, то й місто не зростає. Однолітки Венеції — Мілян, Турін, Неаполь, що мали в 900-х роках менше, ніж вона, людности, давно вже ступили за півмільйона, а в ній лишилося щось 200 тисяч. За доби екіпажу, гондоля мала перевагу, але коли є розкішні Роль-Ройси й асфальтові шляхи, то гондоля стає анахронізмом. Правда, вона моторизується, але ситуації це не рятує.

Зате це місто вічного спокою. Не чути гуркоту трамваїв, різкого крику сирен. На тлі цього спокою і всеосяжний фокстрот видається брутальним, просто нестерпучим; тут доладніша протяжна й солодка пісенька гондольєра, де наче чути тугу за землю. Давно відомо, що людськість швидше нав'язувала зв'язки за допомогою водних шляхів, ніж сухопуття. Бо дійсно, що може бути зручніше, як зійти сходами вниз, сісти в гондолю й двома ударами дуже зручного весла спинитись на порозі вашого сусіди? Але це романтика. А без романтики — тут підвали, сирі приміщення, масовий туберкульоз і більша частина людности не має своїх гондоль.

Навіть ті, що з бадьорим виглядом возять на гондолях пасажирів, є здебільшого своєрідні візники, з тою тільки різницею, що в нас у візників кінь і коляса хазяйські, а тут хазяїн дає тільки колясу-гондолю, а за коня править сам гондольєр.

Венеція єдине місто в Європі, де на вокзалі на вас накидається ціла зграя носильників; молодша частина їх це щось подібне до наших безпритульних. Пропонуючи вам піднести речі до найближчого готелю, вони різно промишляють: просять, вимагають, а іноді й крадуть. Цей натовп безробітних прохачів ріже око у великій симфонії тиші й краси.

Венеція своєю красою дійсно не соромить морської блакиті. Старі, величні будівлі, пов'язані сотнями мостів-гірлянд (їх аж 378), як у дзеркалі, відбиваються в синій воді каналів, так ніби в тій воді заховано ще одно місто. На площі св. Марка, на єдиному більшому шматку землі, де збирається вся венеційська шляхта, стоїть центральна Патріярша церква (збудована 976 року) візантійської архітектури, з романськими базиліками св. Марка, якого тіло ніби то привезено з Єгипту й тут переховується. Поруч—Palazzo Ducole, палац дожив, де зібрано найціннішу живопись. Самий палац побудовано 1350 року; він готичний своєю оздобою, але суто італійський своїм характером — його будівничий вперше відходить від містичного духу готичного мистецтва. Це перша того часу знаменита горожанська будівля. На його верхніх галереях коронувались колись дожі, а підчас республіки там була в'язниця, поруч якої є міст зідхань—не любовних, а глибших; міст був за місце страти. Чудово зберігся арсенал, оточений високими стінами, будівля 1304 року.

Венеція — це музей різних старих стилів, готичного, базиліанського, муринського, відродження. Венеція—музей у цілому розумінні цього слова, бо й у середині цих чудових будівель зберігаються світові шедеври. Але транзитова віза тяжіла наді мною, ганяючи з гондолі в гондолю, щоб за один неповний день всюди поспіти й усе побачити. А ввечері я повинен був виїхати.

Через Верону й Міляно—найбільше місто теперішньої Італії, її економічний та торговельний центр, що теж рясніє славетними пам'ятками старовини, рушаємо до Генуї. З Міляно виїздимо вранці на світанку. На дворі густий морок, чи то рештки ночі, чи то пара з численних ровів, налитих ущерть водою. За Міляном також лежить чудова долина, але відмінна від венеційської,—тут немає старих кострубатих верб. Рови глибші та ширші, густо обсажені обабіч тополями. Трапляється щось на зразок «економії», подібних до наших дореволюційних панських маєтків (не-зразкових), і тільки прекрасне біле шосе нагадує, що ви не на Україні.

З Міляно до Генуї їхати раптом п'ять годин. Через дві-три години починаються невеличкі горбки, а далі поїзд починає часто поринати в тунелі. Це вперше довелось мені їхати поїздом, який не дає гудків перед тунелем і в якому не треба зачиняти вікон. Залізниця з Міляно до Генуї електрифікована. Швидкість електричного поїзду надзвичайна, він справді наче летить. Сталеві линви,

якими біжить енергія, ніби надають йому більшої, ніж із звичайним паротягом, стійкості. І на станції ви бачите перевагу електричної залізниці: ні вугільних склепів, ні водогону.

Величезний вокзал стоїть напівпорожній: у Генуї зараз нікого «не мирять», тому тут тиша і спокій. Пам'ятаючи на дорогу сказані слова в італійському посольстві: не ходити італійською землею, я взяв таксі й поїхав оглядати *la superba Genova* — величну Геную, як зветься вона в старих довідниках.

Ми поїхали по *Corso Principe Oddone* до порту. В чудовій природній бухті, закритій з моря величезним новим молотом, стирчав цілий ліс щогол—це та сама бухта, де колись 1547 року втоплено за зраду республіці — Фієска. Сонце пекло, але з моря дув великий вітер. Воно хвилювалось і трясло сивою гривою. Машина тихо посувалася угору по *Corso Aurelio*, і що ближче підїздили ми до морських гребнів, тим чарівніші вони ставали. Шофер непомітно зупинив авто—італійці вміють відчутти красу. Картина справді була грандіозна. Середземне море котило до Генуїських берегів величезні, як двохповерховий будинок, хвилі, а вітер з землі здував з них піну й розносив її, як узимку розносить у полі сніг. Було враження справжньої снігової завірюхи. Що може бути краще, як стояти під гарячим італійським сонцем і дивитись, як коло ніг ваших бушує метелиця! Море завжди чудове. На нього можна дивитись без краю, але в такі моменти воно чарує, пригнічує своєю красою й могутністю. Шкода було з ним розлучатись, але гуляти в натовпі, на взбережжі, я теж не зважився з своєю транзитною візою.

Ми поїхали оглядати пам'ятки старовини, і тут виявились усі високі прикмети генуїського шофера: він не тільки вас возить, але й знає, де возити, ба більше—знає історію цих пам'яток, пояснить усе краще за всякі довідники, що ви маєте. Як правило, шофери там знають дві-три мови, крім російської та української. Тому шофер трохи збентежився, коли я висловив бажання поїхати на базар. Там дійсно нічого цікавого, як і переконував він мене, не було; самі рундучки та перекупки, до речі сказати, багато стрункіші й приємніші за наших.

Генуя — батьківщина славетного Христофора Колумба. Там донині зберігся його малесенький будинок з двома дверима й двома вікнами над ними—щось середнє між двохповерховим та одноповерховим. По стінах його в'ється дикий виноград, а вгорі під пласким дахом прибито мармурову пам'ятну дошку. Будиночок зберігається з тою любов'ю та старанністю, яку не пошкодило б побачити нашим комітетам охорони старовини. В центрі Генуї, на *Piazza Aquaverde*, Колумбові поставили з білого мармуру величавий пам'ятник. А в чудовому субтропічному парку, найкращому на цілу Європу, де зібрано багатство різних порід, поруч столітніх пальм стоїть прекрасний пам'ятник славетному співакові-генуїцеві—Маціні.

Пам'яток старовини в Генуї, як і по інших містах Італії, сила-силенна. Вони чудово збереглися, частково реставровані. Крім цих

пам'яток, великих мистецьких творів, звертають на себе увагу старі шпильсті вали та мури, що стримлять круг міста—це рештки колишніх феодальних твердинь. Та й сама Генуя колись з боку суходолу по схилу Лігурійських Апенін була неприступною твердинею, мала дві фортеці, що з них ще збереглися чималі рештки. В самому місті теж збереглося багато паляців, які були зовсім неприступні — все це замки колишніх вельмож або знаменитих морських пиратів, які правили цим вельможам за фортеці проти республіканських громадян Генуї, що тероризували їх і тримали ввесь час в стані війни з міською комуною. Такі замки D'Albertis та Makenzis, при чому останній дуже гарний своєю високою квадратною вежею — очевидно, через виключну красу його набув тепер у власність якийсь багатий англієць. Є й сучасні вілли на березі моря, побудовані на зразок старих замків, є й чудові старі замки, зовсім схожі на сучасні вілли — дивлячись, наприклад, на Castello Raggio, побудовану в льомбардському стилі, ви ніколи не сказали б, що це старовинна будівля. Вона стоїть на морських шпильях, сполучається з землею тільки звідним містком і має теж ізольований від суходолу чудовий парк.

Хоч Генуя й велична, але за винятком центральних вулиць вона дуже брудна. Ми поїхали на знаменитий старий цвинтар—певніше, сховище чудових скульптурних пам'яток. Там сила прекрасних речей роботи знаменитих майстрів, але їхати туди нам довелося по доброму болоті. Нема що й казати, що Piazza deitrugoli di s. Origida — частина міста, яку заселяє біднота, робітники, портові службовці,—брудна, смердюча й з поганим поламанним бруком. Для цього району характерна звичка італійців вішати білизну, перетягаючи мотуззя з вікон через вулицю, а що будинки там 4—5 поверхові, то вся вулиця завішана різною білизною, серед якої трапляються кольорові ганчірки, які здалека виглядають, ніби національні прапори на честь якоїсь події.

Колишня республіка дуже багата на старі церкви й монастирі; тут вони не такі пишні, як у Венеції та Міляні, але не менше гарні й часто навіть старішого походження. Згадати хоч би славетній генуїський собор San Lorenzo, зовні дуже мало подібний до церкви. Це краще замок або сучасна вілла, і про релігійну суть його нагадують тільки хрести на суто замковій вежі. Не меншої уваги варт San Giuliano, національна пам'ятка з VI віку, де й донині працює відомий чернечий орден бенедиктинців. Монастир цей стоїть на самому березі серед морських шпилів і теж був колись неприступний. Також дуже цікава старовинна єврейська синагога. Із сучасних будівель треба відзначити найновіші електричні елеватори, де зберігається збіжжя з усієї Льомбардії.

Генуя, як і всяке приморське місто, має дві сторони: коли ви в'їжджаєте з суходолу, вона виглядає вельми убого: болото, кепський брук, обдерті будівлі, почорнілі віконниці на вікнах. Але це її чорний, мовляв, хід, і зовсім інакше виглядає вона, коли в'їхати

з парадного, тобто з моря. Така сама й наша Одеса: брудна, за-
порошена з боку степу й пишна своїми терасами, будівлями та
портом, коли під'їздити пароплавом.

Італію, волею обставин, мені довелося побачити тільки з вікна
вагону та з таксі. Але й від цього примусово неповного обізнання
з країною, в моїй уяві залишилося дві Італії: Італія — фашизм і
Італія—грандіозний світовий музей. І поки існуватиме мистецтво,
Італія буде місцем прощі для митців усього світу. І з другого боку
ворожий духові цього, революційного на свій час, мистецтва
фашизм, що, не гербуючи ніякими засобами, підстьобує капіта-
лістичним батогом Італію, щоб висунути її в шереду першорядних
світових держав; ліквідувавши здобутки робітничого руху, він
коштом робітничої кляси пришвидчує розвій капіталізму в Італії,
але одночасно пришвидчує й розв'язання соціальних сил, які, кін-
чаючи з фашизмом, одним заходом покінчать і з капіталістичним
суспільством.

Євген Черняк.

Листи з дороги.

(Італійська й французька Рів'єра).

Потяг Генуя—Ніцца рушив годині о третій. Об'їхавши невелику дугу порту, він наблизився до моря й не розлучається з ним до самої Ніцци.

Десяте лютого, а сонце вже так гріє, що скрізь у вагонах відчинені вікна. Потяг мчить щосили, дарма що дорога страшенно покручена. Повз миготять маленькі курортки або просто чудові вілли, розкидані в якомусь пляновому безладді по березі моря. З-під кожної гірки несподівано вистромляються розмальовані будинки, так що все взбережжя виглядає суцільним ланцюгом будівель, що оповив берег Середземного моря. Дуже рівно, що 10—15 кілометрів розташовані чистенькі й привітні курортні містечка, починаючи від Генуї аж до французько-італійського кордону—Ментона, поєднані в один цілий курорт чудовою залізничною магістралю та асфальтовою сошею з вигідним і дешевим автобусним та морським сполученням. Залізниця, щоб не перешкоджати рухові, йде за дачами, а соша понад самим морем,—в кожному курорті вона розкішно обсаджена пальмами й править за головну вулицю.

Весь час, починаючи від Генуї, ви не відриваєтесь від вікна вагону, пильнуючи до того ж, щоб і з другого боку чогось гарного не прогавити. Бо ви їдете місцевістю, де розкидано безліч пам'яток глибокої старовини; там і донині збереглися рештки лігурійців, руїни римських цирків, храмів, рештки римських таборів, завойовниками зруйнованих. І скрізь дачі й дачі без кінця. Ви їдете ніби понад задвірками їх, але не сподівайтесь побачити там наших сільських клунь або вузьких провулків Вінницької Єрусалимки. Ви їдете чудесними садками. Карликові, дуже пишні дерева з ясно зеленим листом вкриті помаранчами, що в цю пору досягають. Набираючи золотистого кольору, вони виблискують на сонці, немов золоті кулі. Скромно поступаючись їм красою, видніють між ними й цитрини. Вони й у садку виглядають багато суворіше за помаранчі: зелені, зморшкуваті, вони ще не ввібралися в м'ясо, бо доходять пізніше. Під низькими мурованими (обов'язково мурованими) загородами дуже старанно розсаджено виноград. До цього додайте в садку цілі грядки квітів, стильні альтанки, і ви матимете приблизно уяву про задвірки Рів'єри.

У Vendemiligia нам запропоновано виходити з вагонів, це остання італійська станція. Виходимо без речей, йдемо коридорами до залі, де переглядають візи. Коло вузького проходу на-

товп. Дві маленькі будки—в одній сидить італійський урядовець, у другій—французький. Поблизу високі на зріст поліцаї—так, про всяк випадок. Треба доречі відзначити, що пройти між цими двома урядовцями з радянським паспортом, де була вже французька віза, далеко важче, ніж іншим громадянам узяти зовсім нову візу до Франції.

Хвилин за 20 ми вже їхали французькою територією до Ментони. Вечоріло. Назустріч нам проходили потяги з Ніцци. Вікна цих потягів були геть обліплені живими паяцями, дамами в різних фантастичних уборах, з масками й без масок—аж в очах рябіло від кольорів, форм та блискучого шовку. Це золота молодь цілої італійської Рів'єри поверталась з ніццівського карнавалю. Не зважаючи на рябизну кольорів та вбрання, вони не різали очей, вони були тільки невеличким доповненням до тої великої гами квітів і фарб, що являє собою навесні Рів'єра. Там на той час справжній квітковий рай. Недурно один з найцікавіших днів карнавалю—це бій квітами. Та про це згодом.

Між італійським кордоном та Ніццою лежить так зване «вільне королівство» Монако. Королівство це пробуває під протекторатом Франції (читай: просто французька провінція), займає 1,5 тис. кв. кілометрів території з 23.420 мешканців.

Правда, в Монацькім королівстві є дещо відмінне від Франції, але це йде на користь тої ж таки Франції. Видима самостійність Монако робить його приступнішим для авантюристів з цілого світу. На в'їзд до цього королівства не треба окремих віз, там дійсна віза французька. Але адміністративні звичаї в Монако трохи різняться від французьких: це чи не одиноке місце в Європі, де не питають по готелях документів, ба більше—у вас навіть не питають прізвища, вас не записують до «книг живота», і тільки, коли ви вже покидаєте готель, вам дають заповнити (для статистики) облікову картку, де раптом є три запитання: прізвище, звідки приїхав і де їдеш. Знову ж таки не водиться тут перевіряти, чи своє ви прізвище записали, чи ні. У багатьох «гостей» і незручно було б питатись документа, та й не готельна це справа, а справа інших органів, яким це належить знати.

Усе королівство складається з трьох одиниць—Монако, Монте-Карльо та Ля-Кондаміне. Коли орудувати звичайними державними поняттями, то Монако (2.040 мешканців) це резиденція короля (із старовинного роду Грімальдів, старших ще за російських Романових), Монте-Карльо—столиця (10.830 мешканців), а Ля-Кондаміне ніби то периферія—10.550 мешканців.

Монако це чудовий шматок високих скель, який ввігнався далеко в Середземне море, що на три чверті омиває його прозорими, синіми, як бірюза, хвилями. Це абсолютно приступна місцевість, навіть з боку суходолу, у формі не зовсім правильного трикутника, дуже високого й обведеного з суходолу великими зубчастими мурами, баштами та вежами, що надають йому вигляду середньовічного міста. До нього з Монте-Карльо веде чудова дорога, що підіймається круто вгору розкішним парком, аж поки не досягає

кінця острівка, де й розташоване королівське подвір'я. Серед півсотні пишних будівель стоїть цитаделя, а геть аж на цілому острові край скелі красується найбільша на цілому острові оригінальна споруда в стилі відродження—королівський палац. При вході до нього стоїть сторожа, над головними дверима герб короля, який має також і власне «військо». Навіть гармати в нього на подвір'ї стоять, а коло них постійна варта. Смішно стає дивитись на цю середньовічну фортецю з кількома, хоч і сучасними, гарматами! Справді, вони хіба що про підданців наготовлені, бо за «суверенність» королеві дбати не доводиться: неподалік у рейді ви бачите, як помалу здіймаються тоненькі звої сірого диму з коротких димарів французьких дредноутів. У бінокль добре видно довгі цівки далекобійних гармат, що стирчать із круглих будок.

Монако, як упорядкована держава, має величезну природню бухту, закриту з моря гарним молотом, та чудово встатковане надбережжя, дуже зручне як для пароплавів, так і для прекрасних яхт, яких тут постійно безліч.

У стіп королівської резиденції вирує столиця цього карликового королівства. Ви, певно, знаєте, що тут єдиний державний прибуток—рулетка. Та помилково було б думати, що рулетка є власність короля: це є власність французького капіталу, її утримують відповідні Товариства, даючи певний податок на користь королівства, який за доброї кон'юнктури сягає сотень мільйонів франків.

Маленьке містечко завжди клекотить, як вулкан. Сюди прибувають щодня десятки потягів з тисячма пасажирів. Крім того, багацько приїздить ще яхтами, автобусами та власними машинами. Тут завжди перелюднено, тісно, а в готелі важко знайти вільну кімнату. Тут ніколи не можна зорієнтуватись, коли робочий день, а коли свято. Тут завжди всі святкують. На взбережжі повно гулящого люду, як на балі вирядженого.

Монако—гральний центр як італійської, так і французької Рів'єри. Кожний буржуа, що поважає себе, їде відпочивати в Рів'єру обов'язково з своєю власною машиною. А чудова асфальтова шоса та власні машини пов'язують дуже щільно між собою всі місцевості Рів'єри. Тому на головній вулиці в Монте-Карльо автомобільний рух не менший, якщо не більший, ніж на Курфюрстендамі в Берліні. А поблизу головного казино, годині о п'ятій ввечері ви можете вивчати всі автомобільні моделі світу—тут їх не менше, як на паризькій автомобільній виставці. Лінкольни, Фіяти, Пірси, Опелі,—всі, які єсть, найновіші моделі, що блищать та міняються, немов вони оце тільки вперше виведені з-за скляної вітрини великого стомленого міста. Тут що не машина, то ціла індивідуальність, кожна машина має глибокий відбиток свого господаря. Вам і в голову ніколи не спадало, що може існувати стільки систем та форм автомобілів! Крім систем, ви бачите ще й безліч нюансів. Молоді, гарненькі власниці машин беруться за всяке дивацтво, щоб зупинити вашу увагу на своїй машині. Чого вони тільки не вигадують! Остання, дуже поширена мода, це—ві-

шати різні, дуже художньо зроблені ляльки по вікнах авто—картина, непозбавлена певної символічності, коли ви бачите у вікні чудесного авто повішеного чорного негра. На всі ці фокуси ви мимоволі звертаєте увагу тим більше, що за шофера часто править молоде двадцятилітнє дівча.

Не зважаючи на таку кількість машин, тут тихо. Ріжком користуються дуже рідко, а могутні глушники зовсім поїдають вибухи газу; тільки чути, як шамотить м'яка гума коліс, ледве торкаючись рівного асфальту. Крім авто є ще чимало прекрасних яхт, хоч взагалі їх поменшало,—вони наче білі морські чайки гойдаються на хвилях та очікують своєї долі. Чудно, але це так: у Монте-Карльо не тільки люди, але й речі, від золотого цигарника до авта та яхти, мають свою долю.

У гарному високому місці над самим морем, серед тропічних дерев, казкових квітів, звідки розгортається дивний краєвид на величезну просторінь Рів'єри аж до італійського кордону, побудовано «храм бога золота»—знамените, єдине в світі монтекарлівське казино. Широка тераса, оздоблена виробами найкращих митців свого часу, веде до «храму», що становить окрасу Монте-Карльо. В середині він виглядає розкішно. Стіни високих заль розписані прегарними фресками, а в сліпучому світлі величезних люстер все навкруги здається якимсь нереальним. По кількох кімнатах поставлено «жертвовники» у вигляді великих заокруглених столів, де до жертвоприносин вживають маленьких коцюбок дуже художньої роботи. Ці жертвовники омиває піт і кров рабів цілого світу, на них горять фабрики й заводи, а іноді й життя непотрібних уже нікому людей.

Тут ніхто нічим не цікавиться, нікого не слухає, всі зосереджені на простій аритметиці: яку б вибрати цифру, щоб виграла. Де, на думку людей, діє випадковість, там кожний індивід, що грає, стає містик, він уживає найхімерніших рахункових сполучень, щоб тільки знайти цей щасливий номер. Проте, там лише один індивід постійно виграє, це французький капітал.

Склад відвідувачів тут дуже різноманітний. Чи не найчисленніша,—принаймні, вона найгаласливіша,—це жіноча частина. Тут ви побачите всяких, починаючи від молодих, у повному розквіті дам, до сивоволосих бабусь, справжніх руйновищ. У багатьох з них, а надто на цих сивих «красунях», шиї в перлах, руки та вуха в брильянтах. Це найстрашніші відвідувачки цього вертепу; вони пожирають очима все—гроші, рулетку і круп'є, так ніби ладні кинутись на людей і перегризти їм горлянку, аби тільки заволодіти тими стосами грошей, що їх круп'є спокійно й повільно загрибає коцюбкою.

Друга жіноча частина—це молоді дами, які, маючи зайві гроші від своїх багатих чоловіків, прийшли сюди спробувати щастя. Третій гатунок—це ті, що в літературі фігурують під назвою куртизанок. Коли де і є справжні куртизанки, так це саме отут, в Монте-Карльо. Ними, що правда, кишить уся Рів'єра, але головна їх станція—це безперечно «храм бога золота». Там вони, як

справжні його весталки, в спеціальних дорогих, кричущих убраннях всі до його послуг. Вони відмінні від решти жінок, присутніх у храмі. Їх пурпурового кольору, який носить тільки папа римський, вбрання та запах найкращих у світі гофленівських парфумів—збуджують присутніх чоловіків не гірше від рулетки. Весталки грають рідко: в них більше шансів виграти, граючи не в рулетку.

Чоловіки назовні всі однакові, але з внутрішнього погляду поділяються на дві категорії: з грішми і без грошей. Звідки це видно? Чоловіки з грішми грають, а чоловіки без грошей сидять за спинами старих сивоволосих руйновищ, як їхні тіні. Вигляд у них блідий та доволі таки підтоптаний. Вони мають прекрасний фрак всі атрибути людини вищого світу, лише сидять без участі, немов гра їх аж ніяк не обходить. Поки в бабусі є гроші, вони така сама її приналежність, як персні та шнури перлів. Та й уважається тут, що мати такого прирученого—за гроші, розуміється,—хлопця для старої пані є прикраса, не гірша за коштовність.

А втім, тут ніщо не довговічне. Всі речі грача рано чи пізно покидають свого власника, часто змінюючи їх кілька за вечір. Часто ті, що приїжджають до Монте-Карльо з грішми й власною машиною, дуже швидко витрушують усе, рішаючись геть усього. Все, що можна зреалізувати, негайно йде в діло, а зреалізувати на ринку в Монте-Карльо можна геть чисто все, крім добрих намірів, звичайно. Ви наперед можете уявити становище людини, що збулася тут усього й лишилася в самому фракку. Добре, коли людина ця—власник заводів, плянтацій або маєтків. Тоді справу поліпшує телеграф. Що ж робити тому, хто не може скористатися з телеграми? За нього дбають власники рулетки. Щоб вирядити нещасливця з Монте-Карльо, Товариство бере на себе видатки для приставки такого суб'єкта додому, але з однією умовою: хто цей привілей використає, тому на все життя зачинені двері монтекарлівського казино. Через те побачите там грачів, які живуть надголодь, аби тільки не втратити права на гру, перебиваються якимось з дня на день, чогось чекають, надіються на виграш і всякими способами роздобутий шаг несуть на жертвовник.

Є там і відвідувачі, що участі в грі не беруть. Вони тільки стежать за грою, як «філософи», силкуючись збагнути закони рулетки. Там ми вже казали, що закон її простий, як дядьків віз: виграє завсіди й постійно тільки рулетка. Решта—хвора фантазія грачів або куплена брехня журналістів, що ширять чутки про банкрутство цілого рулетного тресту через великі виграші клієнтів...

Після півночі атмосфера згущається, грачі починають більше нервуватись. До гри втягується дедалі більша маса. Тоді глядачам робити нічого, на них дивляться косо, вони стають там зайві.

Вийшовши другого дня вранці, я, гуляючи надбережжям, прочитав у газеті: «Німецький міністр-президент Штреземан програв учора ввечері 1000 франків».

Крім гри в рулетку, в Монте-Карльо «благородні» особи мають ще одну дуже важливу справу—стріляти голубів. Є спеціальний

майдан, де їх нищать буквально сотні на день, при чому за кращий постріл дають дорогі призи. Спеціально вигодованих голубів тримають напівдикими. От виставили одного на майдан. Він ще в неволі, аж ось раптом з нього автоматично здіймається клітка—він зразу якось спантеличено озирається навкруги, бачить неподалік галасливий натовп, зненацька зривається й прожогом рветься вгору. Але лунає постріл і... далі залежить від стрільця. Видима річ, рідко бувають такі щасливі, яким відчинена клітка дає волю. Найчастіше просто калічать. Ця розвага править, як чинник певного душевного відпочинку після напруження в казино. Жінки й тут не становлять винятку.

Так живе верхівка в Монте-Карльо. Що ж робить решта 20.000 мешканців цього цяцькового королівства? Ця решта виключно працює, щоб обслужити ті кілька сот, що грають у казино. А для цього потрібно багацько різних професій. Перукарі, манікюрщиці, кравці, масажистки, шофери (більше, щоб чистити й мастити машини, бо майже всі власники самі керують). Але найбільше цвіточниць. Їх найбільше тому, що вся околиця Монте-Карльо є суцільний квітник. В Грасі розташовані десятки парфумових фабрик. На всьому великому взбережжі італійської та французької Рів'єри всі гарні шматки землі мають лише подвійне призначення: під квіти або під «гольф». Майданчики для гри в «гольф», займають усю рівну площу, якої там не дуже й багато, і тут годиться сказати кілька слів про цю нудну й безглузду гру.

Гра дуже безглузда, а в житті буржуазії вона багато важить. Нагадує вона приблизно нашу гру в свинки. Величезний майдан розбито на різні поля—рівне поле, поле з травою, з ямами, корчами і т. інш. Гра полягає в тому, щоб меншим числом ударів пригнати оту свинку через усі перепони до зазначеної мети. Для цього є цілий мішок спеціальних палиць, які мають вигляд ложки, тільки в кінці загнутої, і кожна палиця відповідає тому місцю, де лежить свинка. Щоб носити за грачем ці палиці, потрібна людина. Коли грають молоді, то цю службу для дам відбувають кавалери, а для старих є на це відповідні слуги. Гра англійська, тим то й надзвичайно суха. Проте, це не перешкоджає страшенно нею захоплюватися. Про гольф пишуть усі газети й журнали, є й великі знавці його, що пишуть цілі труди, розбирають положення фігури на кожному полі за кожного вдару. На рів'єрські умови гольф надзвичайно дорогий, бо тут гектар землі під плянтаціями квітів на пахощі дає кілька тисяч золотих франків, отже, видима річ, ці тисячі за користування плюс видатки на влаштування й утримання майдана власники готелів і санаторій мусять заробити.

Майже по всьому взбережжі ви можете побачити покинуті на дорозі—коло кожного майданчика—кілька авто—це буржуа виїхали гуляти в гольф. Майданчики забирають стільки місця, вони так далеко від вілли, що до них треба їхати автомобілем.

Другий спосіб використання землі багато інтенсивніший. Вся вільна від гольфа земля вже в лютому місяці вкрита розкішними квітами. Вдень вони тішаться теплим сонцем, а наніч їх накривають

про всяк випадок добрими очеретяними матками. Обробка поля під квіти та їх доглядання—головна робота мешканців цих місцевостей. Всі більші шматки землі є власність парфумерних фабрик. Тому в цих місцях багатства й розкошів є сила наймитів, що поряються коло квітів, і сила пролетарів, що за мізерну плату, в жахливих умовах (гарного потроху—незвиклому за 10—12 хвилин від гострого запаху крутиться голова, а що ж робиться з тим, кому треба в такому повітрі бути 10 годин щодня?) виробляють пахощі, що повинні скрашувати життя тих, що грають.

Не бракує й середніх шарів, які також працюють—правда, багато легше: обробляючи власний город, у власній майстерні, маючи власний виноградник. Ці середні шари вибиваються в «люди» хитрістю та дрібною спекуляцією. Простіше сказати, деруть шкуру з тих, хто звертається до їх послуг. Взагалі, гроші там мають меншу ціну, ніж де інде. Хто виграв, тому й дорого не шкода заплатити, а хто програв, той однаково нічого не купує. Мешканці там досить швидко багатіють, а король турбується за зростання їхніх капіталів, бо вхід до казино корінним мешканцям суворо заборонений. Це чи не одиноке місце, де вимагають документа.

Ввечері покидаємо Монте-Карльо. Знову така сама дорога. Сонце, що вже низько над морем, кидає останнє довге проміння на чудові, оповиті плющем пальми. По взбіччях залізниці сила кактусів, різної форми агави, що сердито розставляє на всі боки свої колючки. Враження Африки, так і здається, що з-під цієї агави на вас вилізе гримуча змія. Потяг швидко мчить і, проскочивши кілька тунелів, вривається на галасливий вокзал Ніцци. Тут товчія, що не поступиться першому-кращому вокзалові європейської столиці. Щопівгодини прибувають і вирушають потяги. Це центр Рів'єри—світовий курорт. Тут усе в світовому масштабі.

Перед вокзалом пишні екзотичні дерева, старовинні пальми, які серед моря електричного світла виглядають не так суворі, а ввечері стають ще казковіші. На вокзальній площі гармидер. Людей така сила, що заледве можна вибитись із вокзалу й протовпитись до автомобілів, що шерегою стоять неподалік. Все нові й нові партії людей прибувають до Ніцци. Які тільки ще з потягу, ще в дорожньому вбранні, інші юрбами в різноманітних, фантастичних уборах швендяють коло станції. Карнаваль у найвищій розпалі.

І як завжди в новому місті, починаєш шукати номера. Всі готелі об'їхали, наслідків—жодних. До тих 175.000 мешканців, що живуть у Ніцци, додалось іще понад 50.000 приїжджих з різних країн. Щодо французів, то вони на карнаваль у Ніццу їдуть усі, навіть середні шари, хто тільки припас якого зайвого франка.

Довелось вертати назад до вокзалу і, як робиться в такому разі, найперше збутися своїх речей. Без пакунків людина відчуває себе вільніше. Із станції мене підхопила нова юрба, що її привіз марсельський потяг, і я поплентався на головну вулицю.

Ця широка вулиця нагадує алею в старому панському парку,

бо обабіч неї стоять старі білі тополі з розлогим гіллям, що вгорі сходиться до купи. Звичайного часу тут ходять трамваї, автобуси, але цього разу вона вкрай загачена людом, що нестямиться від диких радощів. Тут так весело, тут такий здоровий регіт, щебетання, сміх, що мимоволі й сам переймаєшся веселощами та спішиш разом із юрбою вниз на майдан Масена, де центр карнавалю.

На вулиці так світло, як у людному паризькому магазині, так світло, що мимоволі примружуєш очі. Що 50—100 кроків споруджено арки, де красуються різної форми жіночі фігури, такі обліплені різнокольоровими електричними лямпками, що зливаються в суцільне, барвисте яскраве полотно. Тополі також густо обвішані гірляндами електричних лямпок. З кожного балкона, з кожного вікна звисає цілими пасмами серпантин, яким ніццівський обиватель вітав похід карнавалю.

Вулицями туди й сюди сновігають між натовпом купки перевдягнених паяців у дорогих шовкових костюмах, над якими працюють найкращі художники-кравці. При чім усе мусить бути відповідного кольору, навіть певного ґатунку матеріал, який визначає спеціальний карнавальський комітет. При боці їх теліпаються торбини—зовсім, як у наших сільських школярів,—згорою наповнені конфеті.

Цілими жменями обсипають паяци прохожих. Конфеті летить, як узимку густий сніг, летить вам у вічі, вуха, рот, за комір... Ви спочатку відгонитесь, як від болотяної мошки, але це тільки піддає охоти вашим ворогам. Біля товстих тополів по головних вулицях примостилися торгівці з повними мішками конфеті й продають його, як у нас на вулицях овочі.

Паяци, набравши собі повні торби, знову губляться в юрбі. Солідні панки без масок теж носять поперед себе великі торбинки з цим добром. Найбільше старається молодь. Вона ходить юрбами чоловіка по десять і, висловлюючись делікатно, бешкетує. Поперед мене, плавко хитаючись з боку на бік на коротких, грубих ногах несе свій випасений живіт якийсь буржуа. Поруч нього котиться груба й кругла, як пивна бочка, мабуть, його дружина. Молода, галаслива юрба береться за руки, оточує парочку й починає танцювати навколо них української метелиці. Пузатий пан спочатку сопе, лається, нарешті кориться, обіймає делікатно товсту барилочку й цілує її. Тільки після цього юрба, сміючись, випускає їх із пастки. Нічого не вдієш, тут такий звичай! Вас можуть примусити поцілувати свою дружину, знайому, загалом усяку жінку, коли ви випадково чи не випадково опинитесь з нею на вулиці. В противному разі вам загрожує не тільки віхола конфеті, але й гряд ударів хоч і м'яких та все ж дошкульних кульок.

Сьогодні ввечері всі в особливо піднесеному настрої. Карнаваль наближається до кульмінаційної точки—сьогодні вночі водитимуть короля карнавалю. Він уже стоїть наготові в усій своїй красі та блиску поблизу головної вулиці, схований у вузькому провулку. Я випадково натрапив на нього, шукаючи четвертосортного готелю, хоч це була тільки марна витрата часу.

Гігантський король Монструм з величезним тулубом і великим кровожерливим ротом являв собою дуже вдалу сатиру на короля. Це страховище, яким можна було дітей жахати, сиділо на троні, на площадці, займаючи весь провулок, а голова його сягала третього поверху будинків. Коло нього поралось декілька робітників, що закінчували його вбрання. За королем стояла ще низка площадок, де були влаштовані замки, різні алегорії часів завоювання Ніцци тощо. На невеличкій центральній площі Масена споруджено велику естраду з стільцями та столиками. Проти неї побудовано величезний, півкруглий павільйон, розмальований різними алегоріями й чудово декорований,—це житло короля.

О дев'ятій годині почався в'їзд короля в Ніццу. Все висипало на вулицю. Вікна, балкони—все було обліплено людьми, так ніби тут гільйотинували якогось популярного вбивцю, або й дійсно в'їздив справжній король. Проте, було таки чого товпитись, бо навряд чи тепер побачиш такі в'їзди живих королів! Та й щось середньовічне було в цьому поході, щось від часів Річарда Лев'ячого Серця.

Попереду їхали кінні гарольди, за ними кілька пар коней тягли площадку Монструма-короля, далі йшла його сторожа із сотень жовнірів, вартових, артилеристів, нагадуючи бутафорію з опери Тангейзер. Всю цю армію складали безробітні та портовий люмпен, який підчас карнавалю має собі заробіток. Далі без ліку музикантів. Дарма, що всюди світло, як удень, похід оточено смолоскипами, певно, щоб більше дхнуло старовиною. У поході бере участь ціла купа різних алегоричних замків, площадок, часто досить глибокого сатиричного змісту. Там стільки мистецтва, фантазії, смаку (кращі речі дістають десятки тисяч франків премії), ніби всі художні сили нації, всю легкість, граційність, дотепність французів кинуто на оформлення цього карнавалю.

Ще більше вражає глядача похід підчас бою квітами. Все прибирається тоді в квіти, всі речі стають казковими. З'являються живі метелики-дівчатка, грандіозні живі букети й цілі величезні пароплави квітів на колесах. Серед цих квітів та різних вишуканих площадок загальну увагу притягували квіти-жінки в тонких, як павутиння, голубих убраннях (це були звичайні натільні сорочки). Підчас цього походу відбувається бій квітами, бій надзвичайно запальний, немов справжня завзята баталія.

Проте вернімось до королівського походу. Хвіст, що тягнеться за королем завдовжки на $\frac{1}{4}$ верстви, звертає в Публічний Сад і далі рушає чудовим взбережжям. Тут вогні смолоскипів, відбиваючись у морській темряві, додають йому врочистости. Все двохкілометрове надбережжя відгороджено з обох боків сіткою штахетів, щоб натовп не перешкоджав рухові карнавалю, а про глядачів, яких було мало не сотня тисяч, відведено спеціальні місця, де в центрі пороблено трибуни з лавами навкруги.

Під музику, галас та крики цієї маси король був урочисто припроваджений на майдан Масена й посаджений у свій павільйон. Коли король посів своє місце, розпочався бенкет справжніх коро-

лів. Перед павільйоном короля гуляли середні шари—бідніші дачники, торговці, кустарі тощо, а справжні фінансові королі перебрались на поплавок, що світився на воді, неначе розпечений метеор.

Я ще довго вештався головними вулицями міста, де проїздив король карнавалю, конфеті було, як на току полови. Люду ще трапляється, але рідко хто на самоті. Всі в досить таки розхристаному стані. Рухи мляві, маски дами несуть у руках, в чоловіків вони просто підсунуті на чоло, як окуляри в старого професора. Всі лавки в парку й уздовж набережжя заняті парочками. Їх мало обходить народ, що вештається біля них, навіть миготючі від вітру ліхтарі перешкоджають їм перетворювати в мрійну дійсність карнавальську казку.

Невдача з готелем вийшла мені на користь. Не маючи кімнати, я мусів перебути всю ніч, блукаючи містом. Найвідповідніше для цього місце—район бульвару та поплавок. Правда, не зовсім весело самому вештатись серед веселих і п'яних чоловіків та жінок, що істерично сміються і яких поведінка через більшу, як звичайно, порцію шампанського була занадто вільна. Але може це тільки здається нам, що приїхали з некультурної «Азії», може ми просто не спроможні збагнути вищої культури світової буржуазії? Галас сотень тисяч голосів протягом кількох годин, сповнене пахощами й шампанським повітря, ставало важке, стомлювало й гнітило. Ноги тужавіли. Навіть асфальтовий брук здавався грузькою ріллею. Я знайшов вільну лавочку в тихенькому місці десь коло пам'ятника й там примостився. Далеко з гір, де снігові верховини, потягнуло холодним вітром. Довелось щільніше загорнутися в демісезонне пальто.

Раптом крізь сон я почув щось ніби тріскотняву кулемету. Схопився з лавки, де розлігся був не без комфорту, й побачив перед себе садівника, що поливав квіти. Було ще раненько, але сонце вже світило сильно. Осмикнувши зібгане пальто, я хутко пішов у бік надбережжя, щоб розім'яти задубілі ноги. В готелях та віллах скрізь були спущені штори. Місто, яке вчора так шумувало, ще спало. Але по вулицях та садах уже метушилась людська комашня. Вулиці були чисто підметені й политі водою, а з боків лежали великі купи (справжні купи) конфеті, старанно полляті водою, щоб їх не рознесло вітром. Де подівся їх учорашній святковий вигляд? Тепер вони лежали звичайними купами сміття, бридкі й нікчемні. Купи нашвидку збирали й вивозили, щоб вони не псували міста.

Ідучи взбережжям, я раптом зупинився,—на лавочці, обернувшись обличчям до моря, сидів чоловік років 45 з чорною густою скудовченою бородою, геть чисто обдертий, і бив нужу, просвічуючи брудним голим животом. Ця картина на курорті світової буржуазії не могла не вразити своїм контрастом. Вчора тут на честь фанерного короля викинуто в повітря мільйони франків, випито на його честь на таку ж суму шампанського, і отут, у цій Ніцці, де ріки течуть медом і молоком, є люди, що давно втратили

людське лице! Серед білого дня вони здіймають чорну, як земля, сорочку й полюють. Це видовище було наче камінь, кинутий у болото буржуазної суспільності, і важко було втриматись від спокуси, щоб не зфотографувати цього героя, що так сміливо дискредитував райський куток світової буржуазії. Та він, очевидно, до всього ставився, як справжній філософ, бо навіть наставлений об'єктив не справив на нього жодного враження і не перешкодив далі поратись коло свого діла.

До Ніцци буржуа їдуть не на спочинок; тут їм доводиться важко працювати. Карнаваль триває тижні, це вимагає не абиякої роботи, бо крім самого карнавалю, відбувається сила вечорів, балів, маскарадів тощо. Відпочивати будуть буржуа, коли закінчиться карнаваль. А закінчується він досить ефектно—спаленням короля. Монструма знову витягають із того замку і на площі Публічного Саду спалюють. Це нагадує одну стару рису нашого різдва, коли вносять до хати величезну в'язку соломи—дідухом звать,—на якому кілька день товчуться діти, а накінець свят його виносять на двір і спалюють. Різниця тільки та, що в нас круг спаленої соломи скакали й верещали діти, а тут, коли горить король, вдаються в екстаз дорослі, навіть літні люди.

Короля спалено—карнавалеві кінець, все входить у свою колію. Крамарі, від великого до малого, лічать свої бариші. Стомлена буржуазія роз'їздитья по віллах у гори спочивати, а все оте військо—пажі та вартові при королі—знову трапляють на вулицю, знову мусять шукати собі прожитку. Чимало їх вирушає з Ніцци шукати сталішого заробітку, але найважча справа для бідних—це виїхати з Ніцци. На кілька десятків потягів, що рушають з Ніцци, тільки раз на день є потяг з вагонами 3 кляси, на які за кілька день наперед розкупають квитки. Решта потягів—це різні експреси, де навіть другої кляси не буває, а тільки сальони та перша. На превелику силу пощастило мені здобути квитка другої кляси в швидкому потягу Ніцца—Париж.

Виїхали о 3 годині вдень. Знову чудове взбережжя, охоплене лихоманкою дачного будівництва, потім великі рівнини, де культуру квітів змінено вже на культуру винограду, і знов прекрасна асфальтова або гудронова шоса, де один по одному шумлять авта й автобуси. А ввечері пригадався рідний край: немає в нас добрих шляхів, зате зручні вагони. Навіть у четвертій клясі хоч на твердій дошці розляжешся, як удома, а тут у другій клясі сиди, як на покуті! Після вражень аж надто хочеться спати. А в голові мляво ворухиться думка про місто—світову столицю, найбагатшу в світі скарбами культури й мистецтва, про столицю першої республіки, про першу Комуну, здобуту кров'ю робітничої кляси, про світовий центр розкошів і розпусти. Завтра будемо в Парижі.

Євген Черняк.

Листи з дороги.

Франція.

Сидючи, не довго спатимеш. Як тільки стало розвиднятися, наше купе почало прибиратися. Поїзд якраз у цю хвилину стояв на станції Джіон.

Попід нашими вікнами стаційні буфетники викрикували, підвозячи на візках фрукти, мінеральну воду, цигарки й іншу бакалійну всячину.

Тут же слідом за тілесною поживою їхав такий же візок з поживою духовною: книжки, журнали й свіжі як місцеві, так і паризькі газети.

Не встигли ми очунятись, як поїзд рушив і зацокотів по стрілках величезної станції. Кількадесят хвилин ми їхали передмістям восьмидесятитисячного Джіона.

За містом перед нами розстелився краєвид сірий, трохи нудуватий, зовсім відмінний від нашого. Погана земля, супісок з домішкою каміння, продовження Севінської гористости, вся вкрита виноградниками. Гарна ж земля невеликими шматками по долинах під зерновими культурами. Села порозкидані рідко, але зате дуже кучні. Хати, стайні й клуні—все муроване й все вкрито дахівкою, рідше бляхою. Село огрядне, чисте, акуратно розставлені будівлі. На подвір'ї надзвичайна чистота, кругом під мурованою огорожею розсажені карликові фруктові дерева.

Будинки у французькому селі не такі великі, як у Німеччині, але зате мають привітніший вигляд. Маленькі віконця завжди закриті мережаними фіранками, через що вони виглядають веселіше за німецькі. Тільки наявність мурованих сільсько-господарських будівель нагадує вам, що це село, а не дачні виселки.

Франція бідна на ліс. Це треба розуміти умовно, тобто вона бідніша за Німеччину й Італію, хоч лісистість її вища за українську. У Франції навіть тополя й акація мають догляд. За ними доглядають далеко краще, ніж у нас за фруктовими садами. Ранньою весною (в лютому) вже селяни порались коло них, обрізуючи кожную суху гілку.

Повернувши з полудня на полудневий захід, ми вїхали в Шампанську рівнину. Це не Венеціанська рівнина, якій наче кінця краю немає,—тут трапляються горби, часом досить великі. Кругом розкидані широкі плянтації кострубатого винограду, своєю формою трохи відмінного від італійського.

Франція, як рідко яка країна, використовує свої водяні багатства. Сітка залізниць не така густа, як у Німеччині, зате тут чудово використані всі можливості водяних дешевих шляхів.

Коло Джіона прокопаний величезний канал, який поєднує сусідню річку з Сеною.

Просто захоплюєшся, бачучи, як у великому водяному кориті сунуть навантажені величезні баржі, човни, словом, увесь вантаж, який у нас звичайно приставляють на плечах, на возах і іншим засобом, там спокійно пливе різними каналами до річок, де вже ціла система усяких пароплавів, спершу малих, а далі більших, транспортує вантаж у великі центри.

Коли дивишся, як навантажений човен тягне гарний випасений кінь (для коня понад каналом проложена спеціальна доріжка), то мимоволі згадуєш наше Дніпро, де цю роботу ще й досі часом виконує наша селянська жінка і, як правило, жінка на бичові тягне дуба проти води, а чоловік сидить і править (теж рівноправність), ніби то жінці не можна доручити такого відповідального діла, як тримати на одному місці весло, щоб човен тримався далі від берега.

У Шампанській долині місцевість не така гориста, хоч земля не набагато краща. Дивишся на цю сіру землю й порівнюєш її з українською, що чорна, як сажа, і жирна, як масло. Скільки не дивись—там такого чорнозему не побачиш. Хоч хліба тут беруть з десятини 200 пудів проти наших 100.

Тут навколо простяглась рівнина, а на рівнині пани та лани; де краща земля, там зразу ж ви побачите широкі поміщицькі смуги, чого в районі поганої землі ви не бачили зовсім або бачили дуже рідко.

Проїхали містечко Mellun, яке розташоване по обох боках ріки Сени. На горбку видно чудовий старовинний парк, у середині якого пишається старий з чудовим колонним фасадом, виблискуючи дахівкою, великий панський палац.

За парком тягнуться, куди оком глянеш, безмежні лани, що рясно зеленіють озимою пшеницею. Далеко в полі стоять недобрані стоги почорнілої соломи. Все це дуже нагадує наші передреволюційні краєвиди.

Скільки тут революцій робили, і все стоїть собі—аж досадно. А жакерії на вас немає! Тільки не французької, а нашої справжньої, яка змела б панські голови.

Наближаємося до Парижу; тут видно, як бережуть від руйнування ліс, який становить власність великого міста. Поїзд пролітає малі стаційки й рветься все швидше вперед.

До Парижу ще 25 верстов. Поблизу залізниці розташовані великі городи, що постачають Парижу зелень. Сонце виблискує і відбивається в рямах парників, що справляють вражіння великих майданчиків, укритих першим тоненьким льодом. Тут цілі фабрики, вони виробляють мільйони пудів різних городніх продуктів.

Передмістя—чорні від заводського диму стіни, малі вікна, фабричні димарі, завалені брукхтом і матеріялами заводські подвір'я, вузькі, кручені й брудні вулиці.

Цю прозаїчну картину передмість прикрашує поезія імпресіоністично розмальованих реклям. Кожний фабрикант хоче випе-

редити свого конкурента і заздалегідь попередити приїжджого, він виносить рекламу далеко за місто, на околицю. Ця, часом художня, реклама трохи скрашує непрезентабельний вигляд брудного передмістя, всеж не закриває його зовсім. А в паризьких передмістях болото, бігають обірвані діти безробітних, сушитися на балконах білизна й провітрюються на вікнах промоклі матраци.

Але все це перед вашими очима пробігає швидко, як у кіні, часом досадно, що не можеш довше зупинитися на якійсь картині. Вас несе швидкий поїзд, картини швидко змінюють одна одну. Поїзд з шумом вривається на Монпарнаський двірець.

Мжичка. На двірці від диму й дощу зарошені шибки—темнувато. Непривітно, сіро виглядає Париж. Таким видався Париж, коли я вперше зліз з поїзду і вийшов на вулицю.

Непривітність Парижу збільшилась, коли я, обшукавши свої кешені, дізнався, що чеська поліція так потрусилася їх, що жадної паризької адреси не залишилось. Як робиться у таких випадках, я зайшов у кафе і хотів у телефонній книжці довідатись адресу наших радянських установ у Парижі. Це було над мої сили, я просто не в стані був розібратися в п'яťох товстелезних телефонних евангеліях, що їх, мало не підірвавшись, двигав кельнер.

Допиваючи свою каву, я почув недалеко себе балачку трьох руських. Відразу зрадив, хотів було підійти й спитати де наше повпредство, але, згадавши, що я в Парижі, а тут руська еміграція—роздумав. А що, як на самого Мілюкова або Бурцева натраплю? Вихожу смутний з кафе і думаю, що не так скоро мені пощастить розшукати потрібних мені людей у цьому величезному шостимільйонному місті. Але я підходжу до шофера й питаю повпредство. Шофер щось буркнув, закриваючи за мною дверці таксі, і я не зчувсь, як він мене привіз на вулицю Гренель № 79, де саме наше повпредство.

Велика дерев'яна брама, цілий лабіринт проходів, широке подвір'я, великий будинок, церква—ціла окрема держава. Це нам дісталось в спадщину від царської Росії.

Пройшов дощ, виглянуло сонце і яскраво заблищав асфальтовий брук Парижу. Тепер Париж мав зовсім святковий і величний вигляд.

Він став подібний до Парижу, про який співається в соромицьких піснях.

Париж весной так чуден,
Париж весной безумен,
Париж весной так звонок,
А воздух тонок.

«Легка» пісенька передає вражіння. Але тільки її 4 рядки—щождо «тонкого» повітря, то воно не тонке, а сине від безлічі авто.

Було б невірно уявляти Париж лише, як столицю Франції, велике красиве місто. Париж—це цілий, зовсім відмінний від решти столиць, окремий світ.

Далеко швидше можна ознайомитися й вивчити будь-яку країну, ніж Париж. Що є в Парижі, того немає в цілому світі. Навіть ті, що роками живуть у Парижі, чесно заявляють, що його як слід не знають. Найбільше ознайомлені з ним часто розгублюються перед його несподіванками. А таких несподіванок у Парижі на кожному кроці безліч.

Перше, чим вражає Париж—це надзвичайним своїм вуличним рухом. Це ви помічаєте ще на дворці.

Ба й важко не примітити. Не забувайте, що до Парижу щороку прибуває 188 мільйонів людей, стільки ж і вибуває.

Вийшовши з дворця на вулицю, ви буквально жахаєтесь, як тут рухатись, пройти через вулицю. Перша думка, що вам спадає в голову—скільки тут давлять за день людей? Берлін проти Парижу, що Полтава проти Москви.

На вулиці страшенний шум від трамваїв, омнібусів і авто. Особливо страшне враження роблять омнібуси, перед якими ви весь час почуваете страх. Вони своїми тупими носами буквально вриваються в публіку, яка мало на це реагує.

Щоб ясніше уявити собі паризький рух, досить сказати вам кілька цифр. Залізниця (так званий «прес»—кругом Парижу) за рік провозить 36.000.000 чоловіка. Трамваї в середині Парижу перевозять 216 мільйонів, омнібуси перевозять 95 мільйонів пасажирів. Коли до цих чисел додасте ще кілька сот тисяч авто (яких нараховують 450.000 на Париж), десятки тисяч омнібусів і трамвайних вагонів, ви будете мати уяву про вуличний рух Парижу. Тому не дивно, що для людини з тихого Києва страшно зробити кілька кроків; все здається, що тебе обов'язково роздушуть, а коли не роздушуть, то затруть, як затирає все під час льодолому Дніпрова круга.

Лютий місяць—у Парижі весна, відчинені двері кращих кафе, столики винесено на вулицю. Люди ще в легких пальтах, але можна ходити вже в одному костюмі. На майдані Опери кращі кафе. Це найшумливіше місце Парижу. Там приємно сидіти за столиком на тротуарі й дивитись на той людський потік, який весь час пливе. Коли й зупиниться, то тільки на хвилину, щоб після цього знову ринуться ще сильніше.

Тут увесь людський рух підпорядкований неблаганним законам техніки. Замість живого «ажана» (паризький полісмен), стоїть стовп, на якому проти кожної вулиці ліхтарі—червоний, жовтий, зелений. Увесь людський потік іде по тих вулицях, проти яких механізований «ажан» тримає зелене світло. Всі інші вулиці завмерли. Далі з'являється жовте світло—попередження, за ним з'являється червоне. Вулиці, на яких усе рухалось, вмить завмирають, наче хтось велетенським ножом вирізав кусок живої людської маси. Звільненою прогалиною з шаленою енергією котиться другий людський потік. Отак за кілька верстов на електростації, без шуму й крику, керують рухом мільйонів мас і роблять це значно краще, аніж жива людина.

Тим більше, що паризький «ажан» зовсім не те, що німецький

шуцман. Шуцман—статуя, гроза, акуратність. Ажан у своїй кардинальській пелерині має не зовсім переконливий вигляд. Часто можна бачити суперечку французького шофера з ажаном за порушення правил, тоді як берлінський шуцман ніколи не сперечається. Тому в Берліні значно більше суворости, ніж у Парижі. Берлінський шофер серйозніший за паризького. Коли ви сідаєте в Берліні в таксі, ви не думаєте, що ваше життя в небезпеці. Ви певні, що ви вчасно доїдете на замовлене місце. Зовсім не те в Парижі—правда, тут шофери митці. Ви часто бачите такі трюки, як у цирку; не раз вам здається, що авто не розминулось з іншим, а що перескочило через нього. Їздити на паризькому таксі великий ризик. Мені довелося бачити, як якийсь буржуа в Берліні лаявся з шофером за те, що той ніби зачепив його авто-карету. Тут же з'явився шуцман—протокол... І зовсім спокійно якийсь французький буржуа покинув на вулиці свою машину, в якій заднє колесо зігнулось через необережність другої машини. Чого хвилюватися?—машина застрахована.

Ейфель і Notre Dame.

Париж однаково важко оглядати, чи їдучи в авто, чи ходячи пішки. Незручність авто—його швидкість, а пішки не протовпишся. Крім того, в Парижі, не зважаючи на те, що рух значно більший, ніж у Берліні,—ладу менше. В Парижі тротуаром ходять куди кому подобається, не те що в Берліні, де можна ходити тільки певною стороною. Все ж таки пішки вигідніше, можеш зупинитися скільки завгодно й де завгодно. Навіть є можливість оглянутись кілька разів на красиву французьку покоївку, яка спокійно й граціозно перевозить через вулицю свого вихованця. Це красивий момент. У Франції діти у великій пошані. Величезний вуличний рух зімне кожного, тільки не покоївку з візочком. Побачивши візок чи дитину на руках, шофери на відповідному віддаленні зупиняються, як від червоного лихтаря.

Будучи без дітей, ми йшли такими вулицями, де менший рух, або тулились понад стінами Сени, пробираючись пішки до Ейфеля.

Сена весною особливо цікава. Води так багато, що під її красивими мостами не проходять і найменші пароплави.

Сена—найкультурніша ріка в світі, її камінні береги вкриті культурою багатьох поколінь. Високий камінний паркан на цілі кілометри вкритий маленькими, акуратними ятками букіністів. Тисячі їхніх скринь не поступаються перед найбільшою книгозбірнею. У них зібрано буквально все. Там суворо додержують асортименту. Кожний букініст має свою спеціальність—один знається на старовинних гравюрах, другий — на порнографії XVII століття. Досить зупинитись і спитати якусь річ, як ваше запитання облетить півпаризької Сени і за кілька хвилин повернеться відповідь. Ці ятки та безліч книг створюють якийсь особливий культурний затишок і є прикрасою Парижу.

Розглядаючи старі гравюри, пергаментові обкладинки, ми добрались аж до палати депутатів. Старий своєрідний будинок. Це не німецький райхстаг, бундючний, гордий, ні храм, ні палац, це навіть не австрійський з римськими колонами парламент. Це палата депутатів. Сіра, з грубого вапняку, і це їй надає більшої демократичності. Розуміється, що зараз у ній, як і в райхстагу, дійсних народніх представників—одиниці. Сама палата—ширма, і ніякі серйозні справи там не вирішуються.

Від палати до Сени прокладений широкий старий міст на майдан Конкордія.

Конкордія, мабуть, чи не найкращий майдан у світі. Він і досі зберіг газове освітлення—ліхтарі епохи Наполеона і двокольоровий, жовтий і синій, газ. По кутках майдану стоять символи головних міст Франції—Ліона, Джіона, Бордо й інших. Посередині майдану красується завбільш з чотирьохповерховий будинок чудовий єгипетський обеліск, який вивіз Наполеон. З правого боку майдану починаються відомі Єлісейські Поля, з лівого боку—знаменитий сад Тюльєрі, прикрашений фонтанами, статуями й замикаючись красивою аркою й Лувром. Спереду міністерські будинки, а далі починається широка, хоч коротенька вулиця Royale, що замикається грандіозним собором Магдалини. Собор—зразок античного коринтського храму, але тим, що він копія цих давніх часів, він особливо виділяється на тлі будівель XIX і XX віків.

Скільки б разів ви не попадали на цей майдан, він однаково вас вражає й хвилює. А надто після дощу, коли його старовинні ліхтарі виблискують в мокрому асфальті; вам все здається, що ви вперше його бачите.

Поруч з палатою Палац Інвалідів. Розкішний великий готель сполучає з Єлісейськими Полями красивий, оздоблений статуями й колонами міст Олександра III. Продовження мосту—тієї ж назви вулиця, що проходить в найкрасивішій частині Парижу між Grand Palais і Petit Palais.

Міст Олександра III це шматок російської імперії. Позолочені царські орли з гербами Олександра III є місце зідхань білої еміграції. Дивишся й дивуєшся, як терпить «республіка» ці монархічні орли у себе, що давно обскубані на їх батьківщині. Однак, це не диво. Герби Бурбонів в не меншій пошані в «республіканській» Франції, ніж орли Олександра III.

Але ми, згадавши про собор Магдалини, дуже образили б Париж, коли б не згадали про собор, не подібний до інших—собор Notre-Dame.

Величезна будівля, на зразок римських базилік, робить враження чогось незакінченого. На його даху розставлено безліч жахливих монстрів, потвор, на яких не рекомендується дивитися проти ночі. Нам, що звикли до повних позолочень бань, здаються дивними ці страхіття на даху Собору. Але призначення цих жахливих потвор має цілком утилітарне значення. Здіймеш очі гори—там жахливі потвори—тікай у храм, де на затишній чорній вигідній лавці з молитовником у руках знайдеш спасіння. Така,

очевидячки, ідея цих потвор. Треба величезної фантазії, щоб створити такі мистецькі страхіття.

З даху Notre-Dame видно вежу Ейфеля. Ці два гіганти панують над Парижем. Це синоніми: Notre Dame—старого, релігійного, забобонного, міщанського, а Ейфель—буржуазного, індустриального Парижу. Вежа—останнє слово індустрії, а Собор із страхіттям—остання ступінь католицької містики. Утилітарне значення вежі не більше за тріумфальну арку, але, будуючи цю вежу для паризької всесвітньої виставки 1902 року, буржуазія ставила своїм завданням вразити, приголомшити прибулих до Парижу провінціалів усього світу.

І дійсно, геніяльний інженер цього досяг. Вежа вражає не менше Міланського чи Кельнського соборів. Вежа так зрослася з Парижем, що трудно уявити собі Париж без Ейфеля, здається, він втратив би половину своєї краси й став би не таким пригідним.

Вежа красується над Парижем, не зважаючи на те, що вона побудована в найнижчому місці. Навпроти через Сену стоїть на високому місці театр Трокадер, будівля з магометанськими вежами, яка тільки доповнює й підкреслює грандіозність Ейфеля.

Хвилюючись, наближаєтесь до вежі. Коли ви станете біля фундаменту одного з чотирьох кінців, якими вона наче рогачами вперлася в землю, здається, що вежа немов би похитується. Ви йдете до одного з чотирьох кутів, там улаштований ліфт, щоб піднятися вгору. Зійшовши сходами на майданчик, сідаєте до вагону, який забирає сотню людей. Коли вагон рушає, ви тиснетесь до стінки ліфта, наче шукаючи захисту. Але побачивши спокійні лица, ви й самі заспокоюєтесь.

Спочатку цей вагон-ліфт котиться по вигнутих рейках, а минувши основу, здійсмається рівно вгору. Кажуть, щоб не було лячно, не треба дивитися вниз. Але чим далі відриваєшся від землі, тим більше за нею оглядаєшся. Вагон помалу сунув угору, і перед очима все більша вставала панорама, відкривався Париж.

Було видно не тільки далекі паризькі околиці, а за ними маячив ліс, поля, села за сотню кілометрів. Ліфт зупинився. Вилізши, ми опинились на помості, не меншій за яких-будь 100 квадратних сажнів. До нас привітно всміхались чисті фіранки розташованого тут розкішного ресторану, безліч яток з різними витребеньками, знімками, ножами, ручками, кружельця. Все це з написом— «на пам'ять».

Тут цілих 150 метрів над землею, і ми ходили тихенько, тримаючись за поруччя. А навколо пили, їли, галасували, почували себе, як на землі.

Згодом ми, сівши вже на значно менший ліфт, поїхали ще вище. 300 метрів над землею. Беремося за поруччя й дивимося вниз... Маленькі, присадкуваті люди здаються смішними. Купи будинків скоріше скидаються на кіно-макети, ніж на справжні 8—10-поверхові будівлі.

Вгорі спритні французи розіклали крам. І хоч недоречна тут

торгівля,—здається, скинув би цих торговців з цієї жахливої висоти,—але тут торгують не тільки дріб'язком.

Вежу відвідують усі. Розуміється, безліч і простого люду. Тому на Ейфелевій вежі ви знайдете все, навіть і гадалок, ніби ви на українському ярмарку.

Останній майдан відведено для радіо. Там і годинник (височінь 310 метрів). Згадалося, як я 1920 року, ще не бачивши вежі, чув через радіо підчас великого шторму на Балтійському морі бій цього годинника, що одбивав тоді 12 годину ночі.

Намилувавшись краєвидом, ви залишаєте це піднебесся, щоб знову спуститись на шумливу й метушливу, але тверду землю.

Яка ж вежа увечері, коли над Парижем густа мряка? Великі електричні лампи міста оповито синіми мереживами. Видно тільки цятки світла—кругом темно. Такої пори ви бачите, як блискавка десь високо з хмари зигзагами злітає в долину й ховається в сутінках високих будівель. Ви приглядаєтесь—за першою друга, треття, і так безліч. Знизу, куди ховалась блискавка, займається якась будівля. Величезні язики полум'я підносяться все вище й вище, високо в хмари, розкидаючи навкруги величезні снопи світла, тріпаючи довгим полум'ям. Спалахнувши востаннє з усієї сили, стовп згасає. Після цього темнішає. Раптом з'являється велетенськими світлосяйними літерами—

CITROEN

Це французький Форд реклямує себе, тобто свої авта.

Хтось із руських письменників образливо кинув, що Цітроен плюнув на гордість Франції. Нам здається, що кращого призначення для вежі трудно було б придумати. А хіба ж Цітроен, який продукує кілька сот машин у день, не є гордість французької буржуазії? Крім цього, вежа вночі зовсім була втрачена для Парижу, а вбрана в мільйони електричних лампок, вона стає чарівною.

Кілька слів про будівника вежі Ейфеля—інженера, який причетний разом і до відомої Панамської історії. Отож цей інженер під час цієї великої «панам», де гинули тисячі робітників, крім великих поставок, ще попросту вкрав близько 20 мільйонів франків. І от на невеличку частину цих сум (вежа коштувала 6,5 міл. франків) було збудовано цю безперечно видатну будівлю XIX віку.

Лютий місяць у Парижі—це час маскарадів, костюмованих балів і всяких гулянок.

Так уже організовано буржуазне суспільство, що бідніший наслідуює багатого, (нехай гірше, скромніше,—як дозволяють засоби), коли гуляє буржуазний центр, від нього не відстають і інші частини Парижу.

У Латинському кварталі на Монпарнасі, де живуть переважно студенти, художники, чужинці—там теж маскарад.

Запопадливий комерсант наймає залю, наймає музику й починає продаж квитків на баль-маскарад. Будь ласка, заходь хто хочеш, заплати тільки 10 франків.

Народу набито горою, костюми без особливих витівок, хоч і з претензією на оригінальність. Попід стінами й на галерії столики. Нарід сидить групами, попиваючи недороге вино. Тільки де-не-де видно на столі шампанське. Так буржуазні синки роблять «змичку» з демократичним кварталом. Дійсно тут усе досить демократичне,—від жінки дрібного буржуа, до повії включно. Посередині гремить музика, заля азартно танцює доволі нудний, а все ж таки ще не набридлий фокстрот.

На Монмартрі розкидано силу маленьких шинків з джаз-бандом, з неграми, з темпераментним фокстротом, якого за всіма правилами екзотики танцює з першою-ліпшою дамою сам хазяїн, або найнятий танцюриста,—щоб піддати охоти гостям.

У цих шинках тісно, як у бочці, але це не перешкоджає,—відвідувачі вважають це навіть за особливий шик. Іноді танцює так багато, що всі майже стоять на місці й тиснуться один до одного; дивишся й не знаєш, що для них важливіше.

На Монмартрі багато цікавих кафе, що мають свою славу історію. То нічого, що вони часом бувають вщерть переповнені повіями. Інтересне кафе «Ротонда»—зборище цілого Латинського кварталу; його стіни завішані картинами різних мистецьких напрямів і різної вартости. Тут уся паризька богема, яка виставляє свої картини, щоб знайти покупця, хоч часом це тільки подарунки митців господареві кафе. Треба визнати, що картини чудово гармонують і доповнюють оточення. Сюжети ж їхні теж здебільшого взяті з тутешнього життя.

Проти «Ротонди»—розкішне (як на Латинський квартал) кафе Куполь. Кафе і ресторан вкупі. Перед дверима ресторану на прилавках стоять цілими кошиками свіженькі устриці (реклама).

Після 12 години це симпатичне кафе обертається на жахливий притулок, куди сходяться нижчого гатунку повії, кокаїністи з блискучими очима, алькоголіки, словом, дно Латинського кварталу. Крім цього, це справжній Парнас—там збираються поети, письменники, художники, всі митці—від Пікассо, до «художника», розмальовувача жіночих ніг включно (на знаменитих курортах буржуазні дами гуляють по пляжу з розфарбованими ногами). Між іншим, такі «художники» або початківці або збанкротовані, але хоч, ця робота й невдячна, та зате дуже рентабельна.

Євген Черняк.

(Кінець буде).

Листи з дороги.

Франція.

(Закінчення).

Мистецтво чи проституція?

Сучасне французьке мистецтво має якийсь своєрідний легкий монпарнаський відтінок, навіть клясична німецька опера в руках французів набирає своєрідної легкості, властивої виключно французам. Правду сказати, чужинці ходять не слухати паризьку оперу (нічого особливого вона не являє собою), а подивитись на будинок.

Чудовий будинок опери, розташований на Place de l'Opéra, виглядає дуже урочисто. Його вестибюль з мозаїчними стелями й різблені з балюстрадами сходи мають особливий вигляд. Порівнюючи з вестибюлем і сходами, зала вражає мініатюрністю, але вона має такий красивий і затишний вигляд, що нагадує найкращу табакерку Луврської колекції.

Перед входом до залі розташований музей, де можна побачити весь розвиток французької опери. Поруч відповідних експонатів красуються й манісінські черевички знаменитих балерин.

Попавши до залі, озираємося кругом. Усі в фраках, ми ж виняток. Молодих в опері майже немає, рідко хто молодше 40 років. У дамах на шиї цілі маетки. Оголені руки, плечі, як у нас на курортному пляжі. Несвіжий комірець мого приятеля тут якось надто впадає в око, а не зовсім нова сукня нашої товаришки завдала нам чимало лиха. Наша товаришка це відчуває — в антракті вона не встає з крісла.

Почувається, що тут туалет є щось головніше за виставу. Навіть розв'язні американці, що завжди в незастібнутій камізелці, тут у фраках, твердих комірах і тримають себе, як справжні аристократи.

Уся опера — зала й вестибюль — обвішана гірляндами лампок. Це приготоване для балю-маскараду, але сюди пускатимуть не за 10 франків, як на Монмарті, а за спеціальними запрошеннями або за рекомендаціями — в дорогих костюмах та по 100 франків за вхід.

Виставляють оперу «Фавст». Французи цій суто-німецькій опері надали своєї французької легкості. Фавст зовсім не суворий учений, а скорше якийсь французький міщанин. Маргарита прибрана не в сувору традиційну довгу сукню з дитячою торбинкою при боці, — в гарному стильному вбранні вона мало схожа на ту німецьку соромливу Маргариту, що обходить хлопців на вулиці. Замість німецької сухості, нещирості, французька Мар-

гарита має більше жіночих рис і у відповідних сценах з Фавстом не відвертається соромливо, а кидається йому перша на шию.

Що можна сказати про голоси? Голоси, як голоси, були молоді, свіжі, були й старі, як розбиті дзвони. Від Парижа ми чекали чогось кращого. Далеко сильніше вражіння, ніж голоси французьких співаків, справляє симфонія 5-мільйонного міста з величезного балькону опери. Разюча світляна гра кольорової реклами найшиковіших у Парижі крамниць впливає сильніше за оперу, яка на тлі міської симфонії стає звичайним, непомітним явищем.

Клясичне мистецтво у Франції тепер не в пошані. Опера не для багатьох. Масове мистецтво в Парижі — не опера, не драма.

Спроба російських емігрантів впорядити там драматичні театри кінчилась банкрутством, навіть легка французька оперета (бачили «Розмарі») не може конкурувати з мистецтвом, яке зараз є головним — з «мистецтвом» голої жінки. Правда, оперета теж використовує цей матеріал, навіть опера намагається трохи більше, ніж це було раніш, оголити балет. Але ніщо не в стані конкурувати з «Kazino de Paris» або з «Folle-Bergère».

Це «мистецтво» голої жінки завоювало публіку всюди, тільки одиноке кіно стійко витримує конкуренцію. Між «Казіно де Парі» та «Фолі-Бержер» провадиться також конкуренція, вірніш, не конкуренція, а змагання, бо тут нічим конкурувати, змісту у виставах жадного, змагаються тільки кількістю й красою голих жінок та прима-балеринами. Коли афіші «Казіно де Парі» виголошують, що буде показано 40 жінок, то «Фолі-Бержер» обов'язково виведе на сцену цілу сотню. Коли «Фолі-Бержер» сотню, то «Казіно» 200.

Що і як показують у цих, мовляв, сучасних «храмах мистецтва»?

Маленькі пантоміми, побудовані виключно на бляску, струсьових пір'ях і голих жінках. Правда, треба зауважити, голі вони відносно, бо на місці, призначеному для фігових листків, соромливо звисає пов'язка або стирчить струсьове перо. Завдання цих безсловесних голих статистів полягає в тому, щоб прикрашати своїми фігурами, бюстом сходи, по яких виходить з глибини сцени прима-балерина (одягнена також у все голе), та для «душевної» насолоди відвідувачів.

У живих статуї гарні бюсти, стрункий стан, хороші ноги, напудрене тіло, лице й намальовані губи, щоб не було дисонансу, напудрені пружкі молоді груди.

Найурочистіший момент настає тоді, коли вся ця баталія на чолі з прима-балериною проходить вузьким місточком, прокладеним півколом від сцени в глибині залі (передні місця найдорожчі). Галерка задовольняється біноклями. Доречі, у всіх французьких театрах коло кожного крісла є скринька з біноклем, і коли покладеш 2 франки (16 коп.), вискакує автоматично бінокль.

Ах, як реагує на цей номер чоловіча половина залі!

Ви ж, побачивши вперше виставу живого жіночого тіла, червонієте. Ну, можна зрозуміти — балерина, плястика, ритм красивих ліній; але до чого тут серії різних форм, розмірів, краси, смаків? — стає просто образливо за людину, за її гідність. Особливо, коли довідаєтесь, що в цих дівчат це єдиний засіб для нужденного існування. Їм дуже скоро набридає за 600 франків показувати свої груди, і вони першому-ліпшому продають їх гуртом, щоб через якийсь час знову показувати їх, тільки вже звислими й потріпанними, в дешевих другорядних «домах». Такий шлях цих «акторок».

Коли «Казіно де Парі» чи «Фолі-Бержер» ще намагаються щось вигадати, часом заповнюють програму досить терпимими короткими пантомімами, то «Мулен Руж» — одна суцільна тривіальщина й порнографія. Починаючи від жіночого джаз-банду, коли жінка, граючи на барабані, гримасує, вигукує, підморгує, трясеться, немов ярмарковий музикант — до кавчукових липких фігурок і порнографічних карток, якими повний вестибюль «Мулен Руж».

Справа в тому, що «Мулен Руж» існує переважно для чужинців. Це спеціальне місце, де спритні підприємці обдирають наївних чужинців. Підчас антракту ви чуєте всяку мову й дуже рідко французьку.

Фактори (закликачі), що стоять перед дверима «Мулен Руж», володіють всіма мовами, їх роля закликати до середини. В Парижі кожного дня багато нових приїжджих, а рекляма «Мулен Ружа» поставлена в світовому масштабі. І от щодня відвідувачі, як метелики, летять на яскраве червоне світло великих крил, що крутяться, залишаючи за собою тоненькі смужечки червоного проміння. Такого кольору й блюзи всіх дам, що полюють за «невинними» метеликами підчас антракту.

Спочатку нескладні нумери на сцені, в антрактах — випивання, а далі дами в червоних блюзах крутяться між публікою.

Звичайно вистава закінчується екзотичним, напівпристойним негрським танцем живота, а потім... потім червона блюза, цитронівське таксі, годинний готель. Таке завдання цього «мистецтва» впливати саме в такому напрямі. На зразок «Мулен Руж» є ще чимало закладів, значно гірших, призначених для нижчих верств суспільства. Там теж саме, тільки гірше сортом.

Французька кінематографія.

Французьке кіно поділяється на кіно-бізнес і кіно-мистецтво. Кіно-мистецтво — це французьке, а кіно-бізнес — це американське.

Французи були перші, що поставили кіносправу широко в Європі, перші привезли кіно до нас, але це не перешкодило їм стати останніми у себе вдома. На 589 фільмів, що 1928 року демонструвалися в Франції, припадало 313 американських, 122 німецьких, 93 французьких, а короткометражних — 205, і всі вони були американські. А то були роки, коли на 700 фільмів — 600 були американські.

Ніде Америка не доходить такого нахабства, як у Парижі, користуючись з того, що кращі театри (театр Парамунт) на Бульварах належать американцям, і вони демонструють картини з французькими й англійськими написами. Чому американський свинячий чи баранячий король повинен ламати собі голову над незрозумілим йому французьким язиком? Йому в Парижі повинні показати фільм в американському театрі, з англійськими написами.

Американці забивають всіх своєю продукцією і у всіх галузях. Хоч найсильніші вони й найшкідливіші безперечно в кіні. Маючи змогу купити все найкраще (так вони роблять і з французькими режисерами), американці транспортують на Францію продукцію, зроблену в американських ательє нібито французькими руками.

І дійсно, яка країна має змогу викидати так, як це робить Америка, по кілька мільйонів доларів на картину? Правда, американські батальні картини роблять велике вражіння, хоч не так мистецькою стороною, як грандіозними дорогими сценами. Абель Ганс (французький режисер), що ставив «Наполеона», кілька фірм призвів до банкрутства, поки закінчив картину, а коштувала вона тільки 13—15 мільйонів франків, тобто всього 600.000 доларів. Що для американців кілька мільйонів доларів на картину при 1.500.000.000 доларах річного виторгу?..

Трагедія французьких і німецьких кіно-стрічок у тому, що вони здебільшого суто-національні. Бо на що, скажімо, німцям Наполеон, коли в них є свої Бісмарки, Фрідріхи тощо? І це тоді, як Америка, не маючи в минулому Наполеонів і Фрідріхів, хапається за всяку тему, аби вона являла собою бізнес.

Французьке кіно має низку цікавих досягнень, скажімо, відкриття Абель Ганса в «Наполеоні», де демонструються паралельно дві стрічки — це дає змогу розгорнути перед глядачем якнайширші простори. Але всі ці «Наполеони», «Жани Д'Арк», крім безперечних художніх цінностей, є не більше, як старий шовіністичний мотлох, який у нинішніх обставинах негодящий для інших країн (хібащо, крім Польщі, де високо стоїть культ Наполеонів, як французького та і свого).

Проте, французька кінематографія провадить серйозну боротьбу за кіно. Організуються нові ательє, працюють над технічними удосконаленнями і навіть часом входять у спілку з Німеччиною, щоб відвоювати позиції, на яких твердо засіла Америка.

Як цікавий культурний чинник, Париж має спеціальний театр-хроніки, де за 20 копійок ви можете дивитись кілька годин всі новини з усього світу.

Кілька слів про наші фільми у Франції. Звісно, наші картини там систематично забороняються, але ліве об'єднання митців завоювало собі право раз на тиждень, в закритому клубі, демонструвати якусь з наших картин (після прогляду — дискусія). Демонструвались картини «Мати» т. Пудовкіна і шматки нашої «Звенигори».

Запросили й нас. Мала заля догори набита народом, навіть на місцях між кріслами сидять просто на землі, висять на поруччях сходів. Тісно, як на ярмарку. Кілька вступних слів голови клубу (наш друг). Демонстрація — то оплески, то свист, кінчається картина все ж таки під бурхливі оплески. Обговорення — вийшов оратор і мнеться: не то гарно, не то погано. Горького він читав, але картина ніби не має нічого спільного, словом — не розбереш, за що він.

А в залі вже знялася дискусія між глядачами: один — за, другий — проти. Суперечка така запальна, що аж оратор зупинився. Аж ось, як з-під землі, з'являється підозрілий панич та й собі встряває в суперечку. Мій товариш побачив, що суперечка набирає досить різких форм, що вже з'явилися підозрілі панки, а в коритарі пара ажанів, — схопив мене за руку, та в двері. Отже ми так і не дочекались, чим закінчиться дискусія. Однак, чим би вона не закінчилась, але й досі наші фільми у Франції перепускають мало — бояться поширювати дискусію з клубу на вулицю.

Лювр.

Рідко якій державі пощастило так пограбувати колонії, як це вдалося Франції. Через цей грабунок зараз Франція, вірніше, Париж — найбагатша в світі скарбниця культури. Майже все це багатство пограбоване в інших народів. До такого висновку прийде всякий, хто старанно обдивиться античні пам'ятники Лювра. Лювр — це справді найбільша в світі схованка найкращих художніх зразків видатніших геніїв. Лювр або треба вивчати, або оглядати, як оглядають американці. Про них ходять анекдоти, що вони б'ються об заклад між собою, хто швидше оббіжить всі залі Лювру.

Історично склалося так, що французи стали спадкоємцями кращих зразків мистецтва багатьох епох: асирійської, вавилонської, єгипетської, грецької й римської, не кажучи вже про пізніші, найкраще представлені в Люврі.

В його розкішних залах схований цілий мистецький світ. Попадаєш туди й не знаєш — на що дивитися, на що звертати увагу. Доводиться перебігати від картини до картини, зупиняючись більше на тій, що вам особливо вподобається, або коли стоїть відоме ім'я, скажімо, Рафаель, Леонардо да Вінчі, Рембрандт. Зрештою йдеш за американцями, що питають у швайцара «Джоконду», і гуртом сунуть до маленької, не в міру прославленої картини. Правда, коли ми дивимось на великі мистецькі зразки, то завжди йдемо за авторитетами. Але все ж відчуття краси суб'єктивне, і на куди сильніше вражіння справила «Лукреція Кривелі» Леонардо да Вінчі, аніж «Джоконда».

Коли ви попадаєте до залі Мурільо Рафаеля, на вас дивиться ціле «небо». Від світлих фарб, властивих цьому художнику, мало одгонить релігією, а скорше якимсь затишком.

Звідти ви попадаєте в дуже реальну обстанову, властиву

музеям усіх інших країн. Мова йде про батальні картини. Звісно, нічого згадувати ще про величезні колекції Лувра від меблів до табакерок французьких королів включно — на це треба багато часу, та чи варто його витратити.

Але, мабуть, чи не найбагатше представлена в Луврі антична скульптура. Коли ви попадаєте в грецький відділ скульптури, то не треба багато фантазії, щоб уявити, ніби ви в Атенах. Перед вами всі кращі зразки грецької культури за тисячоліття. А попавши у римський відділ, де на вас з кожного кутка дивляться «люди-боги», ви чуєте запах римської імперії. Красиві Аполони, грубі Цезарі, кучеряві Аврелії, струнки Брути — все це живе в білому мармурі. Побачивши тонке суворе лице Калігули, в кутках губ якого грає тонка усмішка, вам спадає на думку, як треба іноді мало зробити, щоб стати «безсмертним».

Так же повно, а може й повніше, представлений Єгипет. Тут не тільки фараони, тут зібрано й відновлено все — до мозаїкової підлоги й розмальованих стін включно. І все це здебільшого просто пограбовано. Нас цікавили не тільки ці чудові речі, нас цікавило й те, де ж їх взято. І відповідь нам давала кожна річ. От величезна, знаменита, на півстіни фреска — «Temple de Minerva à Athenes Parthenon 447—432 avant J. C.». А далі напис — «Знайшов у Каїрі Н-ський французький полк». Так знайдено більшість речей. Невже ці полки їздили туди робити розкопи? Але, звісно, не робили вони ніяких розкоп, вони просто грабували те, що вже розшукала тамтешня людність.

З якоюсь внутрішньою тривогою наближаєтесь ви до найпопулярнішої в світі жінки — Венери. Як і слід найкращій жінці в світі, їй відведено окремі апартаменти, не те, що там якимось Діянам, Мінервам, Псіхеям. Їх скільки завгодно в Луврі.

Венера вас приймає одна в своїх суворих апартаментах, приймає вас напівгола, і не тому, що їй соромно бути зовсім голою, ні, а просто невідомий геній не скинув зовсім її одяжі, а тільки зсунув і лишив на животі. Зрештою, це ж не так важно — одяга вам не перешкоджає милуватися з струнких ліній.

Коли ви, сівши на канапу, дивитесь на Венеру, вона спершу здається звичайною статуєю, білою, але досить таки потріпаною. Однієї руки зовсім нема, а друга обрізана вище ліктя. Але нащо їй руки, їх просто не було б куди діти; здається, що вона була б з руками менш красива. Але в Венери не тільки немає рук — у неї повідбивані й кінчики грудей.

Між іншим, статуя стоїть за залізною загородкою. І добре, що її відгородили, а то була б уся в бруді, як «святі» в Почаївській лаврі, до яких ходить ісцільтися волинський селянин, який тре об них хору частину свого тіла.

Кажуть, що коли довго дивитись на Венеру, то видно, як злегка рухається Венерин живіт, немов дихає. Але це, звісно, тільки у вашій уяві. Дивлячись на Венеру, може в той час згадується живіт чорної Венери з «Фолі-Бержер» — Жозефіни Бекер; у тої він не тільки дихає-грає, особливо, коли вона танцює

танок живота. Доречі, в Парижі зараз культ Венер. Чоловіки діляться на дві частини — хто за яку Венеру — за чорну чи за білу.

Якось спадає на думку, а що, коли в Парижі буде так, як у нас. Венера стане власністю народу, а французька Рада Народніх Комісарів видасть декрета, на підставі якого ограбовані народи колоній матимуть право вимагати повернення їм їхніх цінностей. Хто тоді з них заявить вимогу на Венеру? Хто такий невідомий автор, який 3.000 років тому вирізбив цей твір — грек, римлянин, чи може навіть якийсь полонений скит-сармат, може навіть наш прародич? І приходиш до висновку — Венера є безперечно геніальний твір цілого людства, вона не може належати нікому, вона належить усім. І ти, разом з поетом Влизьком, напишемо заяву до світової Голс науки — «Даймо Венеру і на Україну!»

Мораль парижан.

У Парижі аґто не тільки транспорт, воно має чимало й інших призначень. Для ділових справ, для прогулянок, для весілля, для кохання, для весільної подорожі.

У неділю ідемо в Бульонський Ліс. На майдані de l'Étoile, який перетинають Єлісейські поля, сходяться в одній точці більше десяти найважливіших вулиць, до яких в свою чергу прилягають ще десятки. Таким чином, цілий багатомільйонний Париж скупчується на майдані коло Тріумфальної Арки, а звідси вся ця вулканічна лава машин простує на вулицю, що веде в «Бульонський Ліс». Тоді там від авто стає тісно, їх така сила, що криті верхи здаються другою живою вулицею. Ми не ідемо, а посуваємось черепашою ходою, в такому стані вже зайве авто; пішки було б куди швидше. Поруч з нами іде молода парочка, яка всю дорогу цілується. Їхнє авто оточує ще десятки машин і ніхто, крім нас, не звертає уваги. Наші очі звернені в їх бік — парочка побачила. Нам стало ніяково, але вони, побачивши нашу зацікавленість, почали ще більше цілуватися, наче демонструючи свою байдужість до нас. На такі сценки в Парижі звертають увагу тільки новачки; це не була демонстрація — в Парижі прийнято цілуватись всім і всюди. Скажім, обідає в їдальні парочка — і вона вважає за свій обов'язок (може, для апетиту) цілуватись, мабуть, чекаючи на першу страву, цілується вона й перед другою, по другій, за третьою, і так без кінця, аж поки чоловік не гукне: — *Garçon! le compte, s'il vous plait.* Старі паризькі жителі з поцілунків пізнають, що за пара обідає. Скажім, коли активніша жінка й ніби сама перша цілується — це обов'язково подружжя. Вона використовує громадське місце, де чоловікові вже не делікатно було б не відповідати на люб'язність своєї дами в присутності сторонніх людей. Коли активніший чоловік — значить, чужа жінка, або мало знайома.

Бульонський Ліс — це грандіозний парк з широкими асфальтовими вулицями, вуличками, з озерцями для плавання на чов-

нах. Звуть його лісом тому, що це звучить ближче до природи. А щоб підтримати цю ілюзію, він всередині досить дикий — дрібні корчі, густа трава, зрубані колоди — можна хоч на колоді посидіти, хоч на траві повалятися. В цьому лісі ви можете бачити теж, що і в глибині Харківського міського парку або в Москві на Воробйових Горах. Різниця тільки в формі. Там і тут п'ють, їдять, цілються, весело регочуть, бавляться. Але в Парижі ви не знайдете Парку Культури й Відпочинку, який є в Москві поруч з Воробйовими Горами.

Почали ми про мораль. Як не дивно, але у нас про французів думка невірна. Французький дрібний буржуа, який вважає себе за французький народ (про робітничу клясу окремо, бо ж мораль французького пролетаріату мало чим відрізняється від нашого), цей дрібний буржуа порядніший, аніж про нього розказують. Коли факт розлуки дещо говорить, то треба сказати що кількість їх (не обов'язково релігійних) найменша у Франції, менша, ніж у Сполучених Штатах, навіть менша, ніж у Німеччині. Ми вже говорили про те, що у всіх сумнівного характеру місцях ви побачите французів в ролі гарсонів, танцюристів, господарів — але не гультаїв. У нас повелось навіть відсутність великої кількості дітей у французького дрібного буржуа пояснювати розпустою. Але це не вірно. Відсутність дітей має економічну, а не фізіологічну причину. Дрібний буржуа, втім числі й селянин, намагається стати рантьє, а звідси економія і в дітях. Подружжя там складається більше з розрахунку, ніж з любови (як взагалі в капіталістичному суспільстві).

Цікавий погляд у французів на кохання. Один журналіст сказав (розмова йшла про взаємини подружжя в нас) — «кохання в житті подружжя потрібне, але менше від інших речей (грошей, квартири, меблів тощо).

Щодо робітників, то там більше переважає вільний союз, поки нема дітей. Справжнє подружжя вважається від часу, коли вже є діти. А взагалі родинне життя робітника теж чималою мірою залежить не від нього. Якось один шофер через газету писав про свою дружину, «що вже 2 місяці вони не бачились, бо він пізно дежурить, а вона цілий (12 годин) день на виробництві, і як йому переказували товариші, за останній час дуже змарніла». Це парадокс бульварної газети. Але ж уявіть роботу їх у різні часи та в різних кінцях п'ятимільйонного міста! Воістину треба багато заповзятости, щоб знайти час для побачення. От чому в ідальні багато тримають себе, як вдома. Тим пояснюється й те, що там усі робітники дуже дорожать вільною неділею, бо це єдиний день, в який він може побачити свою родину.

Характером французи далеко більше схожі на слов'ян, ніж на своїх родичів. Коли в німця Wort (слово), то у француза його немає. Коли німець вам призначив побачення о 12 годині, то це значить рівно о 12, а у французів це може бути на $\frac{1}{2}$, навіть на цілу годину пізніше.

Точні французи, як і німці, лише в одному випадку — це підчас

сніданків та обідів. Він так само точно, як і німець, кидає все і о 12 іде снідати, а о 5 обідати.

Сніданок у французів складається з 5—6 страв, ціна за них з півпляшкою вина (вино обов'язково) — від 3 франків до... тут уже орієнтація на ренту.

Ще будучи малим, я чув балачки, що французи їдять жаб. Це якось особливо тоді вражало — пхе! їсти жабу... Але їдять вони гірші речі за жаб. Як от маслюк, який для французів ласий шматочок.

Треба мати чимало досвіду, щоб знати, де і як у Парижі можна поїсти. Правда, там можна знайти досить різних ресторанчиків — кабачків і духанчиків, з кельнером у м'яких чоботях, з неодмінним кинджалом та з іншими атрибутами, чи то в руських косо-воротках тощо. Це, мабуть, чи не єдина галузь, яку широко захопили емігранти. Але й тут їм тепер не щастить. Еміграція вже встигла призвичаїтись до французьких блюд. А французи й не думали переходити на руські страви. І зараз, коли такі ресторани-духанчики ще держаться, то більше дочками кабатчиків, аніж стравами.

Паризька богема й американські індички.

У XIV кварталі Парижа шинок, маленький, брудний, трохи перекошений від старости, з оригінальною цементовою, зробленою під дерево огорожею. Це найстаріше місце паризької богеми. Але життя пішло вперед. Богема частково виродилась, частково перейшла на Монпарнас. Шинок спорожнів, у дверях без діла сидить старий сивий дідусь і зідхає за минулими днями.

Тут збирались кращі художники, письменники й артисти. Пили вишнівку й розважались. Тепер і цьому старому шинкові загрожує загибель. Задушили податками.

Аж ось одного дня з'являється в газеті стаття — «Коли не зменшать податків, загине останнє місце паризької богеми». Рекляма. Після статті весь Париж повалив до старого шинка.

Вулиця до шинка особлива. З бульвару Raspail повертає на Rue Emile Richard. Темнуvато, не можна зорієнтуватись, чим ви йдете — мостом чи вулицею. Оглядаєтесь — глибоко вниз стирчать вершки хрестів. Тут колись кінчалось місто. Тепер воно розрослося й, щоб не турбувати мерців, через цвинтар проложений міст. Отже, йдете містком, під яким густо, як ліс, хрестів.

До самого ж шинка треба добиратись пішки. Вузькі вулички. За кілька ж сот кроків стоять власні розкішні авто-карети. Шинок не може вмістити всіх, народ товпиться коло дверей, попід вікнами.

Але довго стояти не доводиться — сеанс триває 20 хвилин. Ось відчиняються двері й сивий дід несамовитим хриплим голосом запрошує в середину.

Протискуємося крізь малу передню (звичайну чорну брудну кухню) в кімнату. Народу битком. Стіни старі, чорні, як у київ-

ських печерах. На стінах розвішані невдалі ескізи, старі й за-смальцьовані, як образи в сільській церкві. Чорна велика фреска— верх цинізму й брутальности. В кімнаті всього два столи й кілька ослонів та стільців. Найрізноманітніша публіка — від досить потертотого костюма до шикарного смокінгу. В шинку роздають у невеличких шклянках, як в старовину, вишнівку. В кухні на-швидку переодягається під циганку якась актриса, що вже давно вийшла в тираж. Бренить гитара й стидка паризька вулична пісня. Потім син старого власника шинка розказує соромицькі анекдоти — кінець сеансу.

Накурено, душно, повітря, як у старій галицькій корчмі. Ви-пускають публіку, і старий акуратно біля дверей одержує за невипиту вишнівку по 10 франків. Богемі жадної — звичайна нажива. Давно минули часи, коли перед шинком виступали арти-сти, співаки, поети й розважали французьких громадян. Тепер вони розбрелись по кафе, дансингах і витрачають свою енергію на чарльстони.

Особлива ж екзотика — різні східні притулки — японські, ки-тайські, турецькі... Художні паперові ліхтарики різного кольору, Відвідувачів тут чимало жовтої раси. Тут уже не один фокстрот, тут танці й інших національностей. Звісно, п'ють і танцюють.

Париж — місце найбільших «можливостей». Сюди з'їжджа-ються багатії всього світу, а найбільше — американців. Не так помітні американці, як американки. Ось приблизний портрет аме-риканської дами. Вік 50—60 років. Лице у зморшках, шия теж зморщена, як у старої індички, товсті звислі губи намальовані. Рот повний золотих або платинових зубів, а інколи ціла вставна челюсть. Індича шия обмотана кількома разками блискучих пер-лів. Важкі діамантові серги тягнуть вуха долу. А на одубілих синіх руках з надутими жилами цілі скарби. Дороге розкішне манто й оголена більше, ніж слід, спина та бюст.

Не дивуйтесь, що трохи несимпатичний портрет, зате вона володіє самостійно мільйонами доларів. Цих американок ще можна побачити масами на Rue de la Paix.

Це коротенька вуличка, всього півтора квартала — від Ван-домської колони, вилитої з гармат, забраних Наполеоном підчас його походів, до Опери. На вулиці Мира зібрані найбільші цін-ності світу. На витринах цієї вулиці горить стільки алмазів, скільки весняного ранку росинок на широкій леваді. В крамницях дороги та непотрібні речі зберігаються в легендарних сейфах, що так часто зустрічаються в європейських детективних кіно-фільмах. Кажуть, що на одній вулиці Миру більше цінностей, ніж у всіх столицях світу. Звісно, це, мабуть, трохи перебільшено, бо зараз значна частина цих цінностей опинилась на зморщених шиях старих американок.

Клієнтки магазинків на вулиці Мира — американки. Приїздить вдова якогонебудь консервного короля, заходить и вибирає кра-щий разок перлин. Йї називають ціну — 5 мільйонів франків. — Це не дорого, — каже вона до компаньйонки. Кращі перли, і всього

тільки двісті тисяч доларів! Що значить для вдови консервного короля з 50 мільйонами доларів річного прибутку? Такі американки в Парижі поводяться, як найгірші купчихи. Ви часто можете побачити, як в дансінг заходить стара в дорогому манто американка і молодий, майже юнак-європеець (частенько російський емігрант). Європеець з любови до доларів ніжно здіймає з своєї дами дороге манто, щоб оголити старечу шию й надто гладкі плечі. Чи може бути щось більше противного, більше протиприроднього!

Парочка сидить мовчки, п'є дороге шампанське й дивиться на танцюристів.

Емансипація старої мільйонерки — це не одинокє явище, це масовізм — на це й французи показують пальцями, сміються, але не у вічі, щоб не образити доляра, бо такі дами везуть значну частку своїх грошей до Парижу. Зрештою яке діло до моралі старої американки французькому рантьє, власникові розкішного готелю, в якому багата американка наймає цілі апартаменти?

А на 50 мільйонів річного прибутку лється піт і кров десятків тисяч робітників тільки заради того, щоб стара мавпа мала змогу купувати низки перлів і весело гуляти під час своїх паризьких відвідин.

Нічний Париж.

Це той, що ніколи не бачить денного світла. Життя цього Парижу таке своєрідне, що мислиме воно тільки вночі.

Багато діянь людей через те, що їх огортає серпанок ночі, здаються нам зовсім іншими, коли б ми їх бачили вдень, і не будь тої ночі, багато б чого не траплялось на нашій земній планеті.

Пізно ввечері ми з моїм паризьким чічероне спускаємося в тунель.

Париж багатий тунелями. Жахливий тунель під Пантеоном. Пантеон — це величезний собор St.-Genevieve. Тепер там зберігаються рештки всіх «великих» людей за послуги перед республікою. Тунель під Пантеоном — це жахливий цвинтар кістяків.

Ні, ми спустилися в тунель, яких у Парижі сотні. Це один з тунелів, що приводить нас до найвигіднішого засобу міського сполучення — паризького метро (підземна дорога).

Ви ходите на поверхні блискучих чистих асфальтових бруків Парижу й не маєте уяви, що робиться під землею; тільки постійний глухий гул, що долітає з-під землі, нагадує, що там клекоче життя.

Ми ввійшли у відчинені важкі, як у багатому склепі на цвинтарі, залізні ворота. В обличчя вдарило теплим, кислим повітрям многолюдної корчми. Коли німецький «унтерґрунд» робить вражіння підземної дороги, то паризьке метро швидше нагадує великий, розкиданий під усім Парижем, шинок, трохи бруднуватий, з мокрою, але чистою, з білих кафель стелею.

Метро робить на вас вражіння, що ним користуються не тільки, щоб переїхати з місця на місце, але немов би тут живуть постійно.

Величезна артерія гуде, клекотить і тільки на кілька годин, від 2 ночі до 6 ранку, стихає, щоб вранці ще з більшою силою загудіти.

Паризьке метро — це цілий окремий підземний світ. Його сітка заснована, як тенета павука. В тенетах великого тарантула — Парижа — щодня б'ється 1.700.000 живих людських істот.

У метро своя окрема людність, свої звички, своя етика й своє політичне життя.

Метро — зручне місце побачень і зустрічів. Є люди, що цілими довгими годинами просиджують на підземних станціях метро в товариській розмові. Ми, кружляючи навколо Парижу в вихідних м'яких вагонах, знайомилися з життям у метро. Постійний пасажир у метро — робітник, низовий службовець, звичайний бідніший міщанин. Людина, хоч трохи заможня, користується таксі, яке в Парижі дешевше за наших візників. Коли на поверхні звичаї трохи вільніші, ніж у інших місцях Європи, то в метро вони, звісно, зовсім вільні.

За кілька хвилин метро перенесло нас з Латинського Кварталу на Монмартр. Для Парижу, як і для інших великих міст, характерно, що найбільша біда й злидні живуть тут же поруч з розкішшю та багатством.

Монмартр — серце «блатного» Парижу, його центр. Вузькі, кручені, брудні вулички завжди темнуваті й самотні, що освітлює їх, падає від ліхтарів, густо розташованих монмартривських «шинків» та дешевих годинних гостиниць.

На таких вуличках Монмартру ви побачите навіть в найгіршу погоду, як коло муру туляться, як бездомні пси, трясучись від холоду й голоду, люди. Не те, що один-два, а багато. Брудні, обірвані, напівголі, що зовсім втратили людське обличчя.

Наші безпритульні виглядають далеко не так жахливо, як паризькі бродяги.

У малих численних притонах завжди крики, шум, сварка і бійка. Тут і торгівля живим товаром зазнала вищого розподілу. В притонах лишень біржа тут огляд і умова про ціну. Далі поруч гостиниці й кімнати на години.

На Монмартрі швендяють чоловіки, чогось шукають. Усе це здебільшого чужинці, що мало орієнтуються в паризьких умовах. Тут же крутяться спеціальні «суб'єкти». Здебільшого це безнадійні піяки, кокаїністи, справжні соціальні покидьки. Вони вам пропонують усе, до чого не годна додуматись навіть найрозбещеніша людська фантазія. Щоб надати своїм балачкам більше перцю, вони тут же попереджають, що це суворо заборонено, переслідує поліція і т. п.

На вуличках крутиться багато повій. На темних вуличках вони ще ніби схожі на людські істоти, але досить їм з'явитися перед

«Мулен Руж» (він там же, на Монмартрі), і ви жахнетесь од вигляду цих істот.

Це низи паризької проституції, бідно одягнені, часто в досить потріпаних пальтах. Вони здебільшого ховаються по цих вуличках і тільки, коли вже сильно дошкулить голод, виходять і під вітрини «Мулен Ружа», за що їх гонить не тільки поліція, а й вища категорія повій, що обслуговує відвідувачів цієї «мистецької естради».

Монмартрівські повії — це кустарі-одинаки. Інша зовсім картина призначена для вибранців, концентрована ще ближче до центру — це знамените «кафе голих» коло Єлісейських Полів. На рузькій, значно чистішій проти манмартрівських, вулиці відчинені двері. Чути регіт, гамір, дзенькіт шклянок.

Коли заходите до «кафе», перед вашими очима встає така картина. Довга заля, праворуч шиковий буфет, уставлений різної форми й кольору пляшками, дорогим посудом і іншим приладдям. За буфетом високий прилавок, з-за якого виглядає велика напівсива, з обвислим старим обличчям, голова, що сидить глибоко в тлустих плечах. Це хазяйка. З боків довгі ряди столиків, недопиті пляшки шампанського, вина й великі кухлі пива. За столиками сидять парочки.

Мужчини в чорному. Дами... Костюми дам складаються лише з шикових паризьких черевичок. Парочки сидять тісно одна коло одної, п'ють шампанське, їдять фрукти, бісквіти. Чисто біблейська картина!

Жінки не даром п'ють — вони до певного часу й розважають своїх гостей. Розваги там дуже різноманітні.

За окрему плату можете ознайомитись з іншими чудесами цієї «установи». Ними керує страшна гоголівська «відьма». Бажань в старій жодних, крім заробити кількадесять франків. Вона трохи глуха й слухає гостя за допомогою рурки. Все залежить від цієї старої; вона, як головний лікар цієї «клініки».

В одній із кімнат бліде світло. Блакитна кімната від слабого світла стала майже чорною. На одній із середніх канапок лежить з закритими очима жінка. В пальцях рук, складених на животі, стирчить свічка, як буває у мерців. Свічка кидає проміння, яке на темно-голубих стінах лягає довгими, рідкими й рухливими пасмами...

Це не тільки факт божевілля, але разом і символ цієї установи, від якої несе гниллю й розкладеним трупом.

Таким гнилим трупом відгонить і від буржуазного суспільства, де вибранцям дозволяється буквально все. Щоб врятувати людство від гангрени цього живого трупа, потрібна негайна й найсуворіша ампутація, — треба позбутися цієї зараженої гноем і розкладом частини суспільства.

Революцію заховали в музеї.

Франція після Німеччини чи не єдина країна, де в широкому масштабі розгорнула роботу Комуністична Партія. Центральний

орган компартії «Юманіте» — краща в Європі комуністична газета. Її вплив великий не тільки на організованих робітників, але навіть на значну частину буржуазії.

Вплив компартії теж величезний, не зважаючи на те, що численно партія, як для Франції, не так уже й велика. Зростанню партії не може не шкодити режим підприємців до комуністів. Робітників, що належать до комуністичної партії, викидають з роботи, через те в компартію йдуть кращі, відданіші елементи робітничої класи.

У Франції робітничій класі час від часу доводиться витримувати справжні бої. Боротися доводиться на два фронти: бити фашистів і битися з урядом. Коли бувають фашистські демонстрації, то в місті завжди справжнє бойовисько і робітники завжди встигають розігнати невеличку демонстрацію фашистів раніше, ніж підоспіє поліція. Такі картини повторюються кілька разів в день. Врешті тільки під крильцем поліції є змога фашистам демонструвати. Зате проти робітничих демонстрацій завжди вирушають великі загони поліції й фашистські дружинники.

У Парижі особливо суворо поліція карає учасників демонстрацій не французів. Вони за участь у демонстрації зазнають негайного виселення за межі Франції.

Однак, і по цей день велике лихо робітничого руху у Франції — це все ж таки демократичні ілюзії. Правда, тою хворобою хворіє тільки відстала частина робітництва. Ці ілюзії підсилюються різними способами й призводять до того, що часто для них витрачається дуже великий запас енергії — невдоволення, обурення, накопичених роками робітничою класою.

Так було минулого року у Франції підчас виборів. У наслідок того величезного галасу, який був знятий навколо виборів, вийшло, що голосів за компартію стало більше, а послів до парламенту стало менше проти попереднього склику. Механіка буржуазних виборів така складна, що кількість голосів, поданих за буржуазію, дасть і вдвічі більше послів до парламенту, ніж кількість послів від пролетаріату.

Робітнича класа в Парижі численна, Париж тепер став центром багатьох галузів промисловости. Головна з них — автомобільна, в якій працює близько 150.000 робітників. Саме цю галузь цікаво було побачити.

Всіх, що пишуть про закордон, обвинувачують у тому, що вони мало приділяють уваги фабрикам, умовам роботи, робітникам, усьому тому, що нас найбільше може цікавити. Такі обвинувачення справедливі, але треба пам'ятати про те, як трудно за тих умов ознайомитися з усім цим докладніш. Нам з трудом удалося потрапити на завод «Цитроена» й на завод кіно-апаратів «Дебрі».

Насамперед, вам завжди показують не чорну сторону, а тільки білу. Ви приходите на завод. Багато корпусів. Впадає в око зразковий порядок, на дворі не валяється стільки брухту й підчас непотрібних речей, як у нас. Ведуть спочатку до канцелярії,

тиснуть руку, і навіть трохи запобігливо, ведуть до цехів — теслярний, токарний, збірний. Вас вражать чистотою, акуратним розташуванням варстатів, чистою роботою робітників, вас не може не вразити порядок, ідеальний порядок, в якому розкладений інструмент робітника. Далі конвеєрна система — і кінець оглядинам.

Вас проводжають завжди двоє — інженер і ще хтось із адміністрації. Вас пильнують, як своє око. Трудно, неможливо побалакати з робітниками. Поперше — при адміністрації ви нічого не довідаєтесь, подруге — в таких цехах все більше верхівка, яка добре оплачується. Але про той самий завод нам робітники поза заводом розказували жахливі речі — про страшну експлуатацію, жахливі умови роботи тощо. Та, зрозуміло, ви туди не попадете. Вам не покажуть ливарного цеху, ковальського й низку інших. Вони є якраз друга сторона медалі, яку цікаво було б побачити й про неї поговорити.

Там не так допускають, як у нас, коли приїздить представники західних робітників, що йдуть у цех, скликають мітинг. Через те й інформація наших товаришів, що їздять туди, про робітника, умови його роботи, фабричне життя виходить односторонньою, підчас і невірною, бо побачити й довідатись про умови майже неможливо. Особливо трудно збагнути ступінь експлуатації, бо вона там дуже різноманітна. Є робітники, що забезпечені добре (це верхівка), а над великою масою тяжить безробіття, локавти, злидні, заводський режим і, головне, заводська квартира, яка є сильним знаряддям у руках заводської адміністрації. Там робітник найбільше нарікає на заводську квартиру, вона є причиною поганих умов праці, низької заробітної плати і держить його за певним виробництвом.

На заводі «Дебрі» ми зустрічали робітників, що працюють з початку організації заводу, коли це був не завод, а маленька майстерня. Тепер, коли завод розростається й будують нові корпуси, прибувають нові кадри робітників. Але старий кадр найменше революційний, бо він найбільше забезпечений, і творить офіційний настрій на заводі.

Але про перспективи революції доводиться судити не по цих верхівках.

Революція розкидана в першу чергу по цехах, яких нам не показують, по важких виробництвах, в безробітних, яких і зараз у Франції чимало (до 1926 року Франція не знала безробіття).

Найкраще відчувається революційна ситуація, коли ви побачите тисячну масу, яка, зупинивши цілком вуличний рух, іде з червоним прапором. Тоді знову Париж має своє старе революційне обличчя. Встають старі тіні. Воскресають в пам'яті минулі дні. Здається, що знову ця маса веде на гільйотину своїх катів. От Place de la Concorde — на цьому найкращому майдані, на місці, де зараз стоїтьobelіск, вивезений Наполеоном з Єгипту, стояла колись висока трибуна, на якій стояли стовпи гільйотини.

Ось біля гільйотини кілька чоловік. Важкий ніж упав, відді-

ливши голову від тулуба. Як лантух з борошном, лежить на лаві тіло Людовика XVI, а голову, тримаючи її за красивий перук, показує гвардії, що тісно оточила гільйотину, один із республіканців. Це було 1793 року. За що ж тепер повсталий Париж потримає лису голову Пуанкаре?

Тут же поблизу була Бастилія, яка начисто зметена повсталим Парижем 1789 року. На місці, де стояла Бастилія, щороку 14 липня здебільшого паризький плебс святкує день руйнування Бастилії (хатні робітниця, манекенші, продавниця й інші, меш свідомий ідустріяльний пролетаріят).

У цей час буржуазія вже вся на курортах, і демократичному Парижу дозволяється пригадати минуле. Але це свято звелось до звичайного карнавалу — танці, гам, карусель, забави. Чи ж так виглядало свято руйнування Бастилії?

Далеко більше наганяє страху буржуазії спокійна, понура демонстрація сучасних якобінців (пролетарів).

Всі ж решта слідів революції глибоко захована в музеї. Коли ж буржуазія й витягає дещо на світ, то виключно те, що стосується буржуазної революції.

Французька буржуазія «шанує» тільки традиції Великої Революції. У Всенародній Бібліотеці організована виставка французької революції. Виставка дійсно гідна уваги. Тут зібрано все, чим жила велика епоха: листи Жан-Жака Русо, листівки, декрети, листування державних діячів, альманахи, преса, щоденники, гравюри, картини, карикатури, сатира, моди, смаки — буквально все, в чім тільки виявлялося тогочасне життя.

Коли ви оглядаєте так повно, так бережно зібрані експонати, до молитовників, якими тоді користувалися парижани, включно, перед вашими очима встає ціла епоха. Ви не можете спокійно дивитися на грубу мідну дошку, погнуту й пробиту в кількох місцях (живі сліди боротьби). Це красиво зроблена гравюра. На лівім боці красива жінка — на руках розірвані кайдани, на другім — «око», яке кидає промінь на «права людини й громадянина», що дрібними літерами висічені на міді.

Глибоко зворушує картина — убивство Марата. Марат страждав на коросту й часто сидів у ванні, у ванні він читав коректу й працював.

Марат у ванні, в руках лист паперу, гусяче перо, а з малої рани від вузького штилету Шарлоти Корде стрункою збігає у ванну кров. У Марата лагідне обличчя, тільки червона вода нагадує, що людину вбито. Картина справляє гнітюче вражіння.

Далі йде термідор. Знаменита картина — арешт Робесп'єра. Величезна, розкішно зроблена гравюра — «Кара 11 депутатів Жіронди», знаменита сатира, як реагують на термідор спекулянти, біржовики і взагалі обиватель. Досить глянути на талановиту карикатуру, на вдоволену, що лукаво посміхається, купку спекулянтів, на безногого, що стоїть осторонь, гвардійця, — і перед вами зразу ж оживає цілий великий шматок історії.

Кінчається виставка листами, наказами Наполеона і його

портретом. На жаль, все кінчається Наполеоном, немов у Франції не було більше революцій.

Отже, решта слідів глибоко захована. Через Комуни, як через Монмартрівський цвинтар, перекинуто великий міст, по якому буржуазія покищо ходить. Про героїчний час, великі перемоги й поразки, залишилася тільки одна жива пам'ятка — «Пер ля Шез» (стіна комунарів), одинока пам'ятка, приступна широкій масі.

По Avenue de la Republique доїжджаєте до знаменитого паризького цвинтаря Père-Lachaise. Коли ж пройдете величезні, характерні для цвинтаря ворота, перед вашими очима встають цілі гори художнього каміння. Тут багато красивих пам'ятників, розкішних мавзолеїв. Це своєрідне місто, яке не менше цікаве, ніж місто живих, що залишилось за вами.

Але до мети дістатись трудно. Цвинтар, який займає кілька верстов, порізаний на маленькі квартали, вузькі вулички, і в ньому не так легко орієнтуватися.

На головній вулиці цвинтаря ліниво швендяв ажан. Що тут робити поліції в місті мертвих? Хоч ми й відчували, що блукаємо, але не стало сміливості спитати в поліція про стіну комунарів.

Вештаючись алеями й втративши надію знайти стіну, ми зустріли сторожа, який прибирав чийсь могилку. Він нас охоче вивів до центрального місця й розказав, як дістатись до стіни Комунарів.

З боку Бастилії, в найглухішому куті цвинтаря, де рідко порозкидані могили — без багатих мавзолеїв, без погрудь, тільки написи на досить незграбних камінних стовбурах — тут здебільшого лежать проводирі Паризького робітництва. Звичайна з сірого каменю огорожа цвинтаря і є Стіна Комунарів.

Камінна огорожа цвинтаря, як решето, густо подзьобана кулями. Вона й досі зберегла сліди звірячої розправи. Тільки незчисленна кількість скромних вінків знищених довгим часом, та свіжих квітів є німий свідок того, що до Стіни Комунарів лине пролетаріят цілого світу. Написи на вінках, покладені на могилу комунарів, — відозви, що запалюють до нової боротьби.

Тут, під цією сірою стіною, в найглухішому кутку цвинтаря, була розстріляна Паризька Комунa.

Символ війни.

На пляцу de l'Étoile пишається величчя, величезних розмірів Тріумфальна Арка. Це прикраса Парижу. Мала арка відійшла в забуття й заставлена будинками. Зате ця.. стіни її прикрашені музами, героями. Призначення Тріумфальної Арки нагадувати кожному дрібному й більшому, старому й малому буржуа про величність Франції. Чудова вулиця Єлісейських Полів закінчується цією аркою. Боюсь, що слово арка не дає уяви про неї —

це будівля, завбільшки з десятиповерховий дім, а з її даху одразу сотні людей дивляться на панораму Парижу.

Під цією брамою — могила невідомого вояки. Це блюзнірська реліквія — синонім війни й безкрає знущання над темною масою, яке культивує «гуманітарна» французька буржуазія.

Мідна велика плита має ніби визначати могилу. В одному кінці плити ямка, з якої вибухає сине полум'я. Могила так «популярна» серед робітничої людности, що коли б цей «божий» вогонь не підтримувався постійною газовою трубою паризької централі, то йому б ніколи б не горіти.

«Могилі невідомого жовніра» надають стільки уваги, що про неї часто згадує преса. Одного разу навіть знялася полеміка й найшовся такий, що запевняв, що цей «невідомий жовнір» — не француз, а німець. Однак, йому мало вдалося підірвати увагу, яка підігрується буржуазною пресою.

Ця могила — злочинство й спекуляція на почуттях темної маси. Коли б ви не йшли повз могилу, завжди бачите купку старих бабунь, що ллють сльозу по синах або внуках, що загинули в імперіялістичну війну. Там на могилі не побачите ні пишних вінків з стрічками, ні розкішних букетів, зате ранньою весною побачите накидані купи маленьких 5-копійчаних букетиків фіялок — дар цих темних забитих бабунь.

Коли я висловився, що подібна могила — це спекуляція на народній темноті, моя компанійка аж образилась. — «Чому спекуляція? Вам відомо, що майже кожна французька родина втратила по одному своєму членові. От безліч цих матерів і приходять сюди, думаючи, може це їхній син (могила ж невідомого). Нащо відбирати віру в людей, яким може більше нічим жити?»

Після таких роз'яснень ідея «Могили невідомого жовніра» стала ще жахливішою. Ця могила не що інше, як культ війни. Не даром її так охороняє й береже французька буржуазія. Для боротьби з культом війни треба в першу чергу погасити вогонь і зруйнувати «Могилу невідомого жовніра».

Париж — Версаль.

Париж — Версаль: ці два міста відомі всьому світові — рево- і зруйнувати «Могилу невідомого жовніра».

Пишучи про Париж, хочеться сказати і про колишнє контр-революційне й сучасне мілітаристичне гніздо — старий Версаль.

Версаль — це російське Царське Село, німецьке Потсдам, словом, це колишня резиденція французьких королів, колись лише знаменитий замок, тепер 70-тисячне місто.

Бути в Парижі й не бути в Версалі — однаково, як кажуть — бути в Римі й не бачити папи римського.

Париж — столиця Французької республіки, а Версаль був і досі зберігся, як столиця монархічної Франції, резиденція її королів.

Сполучений Париж з Версалем залізницею й трамваєм. З

двірця Інвалідів комфортабельні вагони електричного поїзду дуже швидко викинуть вас з-під землі за місто. Проїхавши садки, городи, молодий гай, ви через 40—50 хвилин опинитесь на розкішному дворці Версаля.

Місто якесь особливе, зовсім не подібне до сучасних. За 100 кроків від дворця стоїть новий готель, одинока сучасна будівля, коло якого розбито скверик, у стіні фреска й пам'ятний напис «спасителю батьківщини» Тьеру. Далі велика порожня площа, така велика, що на ній можна розташувати табором цілу дивізію. Вона гола, досить брудна, з поганим бруком, немов звідси дійсно щойно знялася армія, яка стояла тут бівуаком.

Рівні широкі вулиці, низенькі одноповерхові будинки нагадували б нам Полтаву, коли б не великі вітрини. Зате по другий бік — перед площею — величезна з литого заліза брама, висока чорна огорожа, вся в гербах і коронах. За огорожею встають колосальні будівлі XVII віку; їх вікна понуро-чорними довгими нішами дивляться на площу. Це й є замок Версаль.

Його історія, як і всіх таких замків — однакова: був мисливський павільйон, стало село. Переходило воно з рук до рук, аж поки зрештою не опинилося в руках Людовика XIII, який почав будувати замок. Продовжував будівлю Людовик XIV, якому «набридала чернь» Парижу і який хотів свій уряд (чи двір) перенести у Версаль. Будівництво було таких розмірів, що в ньому брало участь 30.000 людей і 6.000 коней.

Розміри замку хоч трохи можна буде уявити, коли сказати, що за часів гучного життя Людовика XIV в стайнях замку було 2.500 коней. У Версаль ж був великий музей. Тут же було устатковано кілька внутрішніх церков з кращими органами, картинами, різаними олтарями і т. п.

У замку були сотні кімнат, розміри яких дорівнюються залам. Низка галерій — скульптурна, картинна, дзеркальна, серед яких є галерії 72 метри завдовжки, 10 метрів завширшки й 13 заввишки. У замку ж була внутрішня опера, сенат і безліч інших приміщень.

Версаль колись завдавав тон на цілу Європу. Двори численних тодішніх європейських королів, герцогів, магнатів брали за зразок усе, що мав Версаль.

Щоб мати уяву про королівську розкіш, треба бачити Версаль. Там паразити зуміли використати кращих митців свого часу. Обстановка зроблена так, що палаци царів — це бліда й мізерна копія Версальської розкоші. Величезний розкішний парк прибраний вазами, статуями, групами найкращих майстрів свого часу.

Між замком і парком розташовані знамениті фонтани. Версальські фонтани нічого спільного не мають з тими, що ви їх бачите по садах. У великих басейнах розміщено в різних положеннях багато труб, подібних до величезних удавів, що через відкритий рот випускають струм води. Сильний струмінь наче розплесканий, і безліч таких розплесканих струменів між замком

і парком утворюють заслону. Через серпанок води парк оживає наче стають живими групи, статуї. Немов ви бачите життя, яке стає нереальним.

Версаль зберігає багато слідів історії. Блукаючи по апартаментах Версалу, ви натикаєтесь на пам'ятки, з яких видно, як монархічний Версаль боровся проти революційного Парижу. Скажім, у Версалі знаходимо збережений камінь з фундаменту Бастилії, який переховували монархісти в надії на реставрацію. В одній з галерій замку тримали полонених комунарів, участь яких була та ж, що і на цвинтарі «Пер-ля-шез». В одній із зал 1871 р. засідав військовий суд, що робив присуди комунарам. В залі сената засідав «національний уряд». Тут Тьер і маршал Мак-Магон обдумували пляни проти революційного Парижу. Тут, у Версалі, кватирували 1815 р. цілих 6 місяців об'єднані армії, що ліквідували Наполеона. Багато, багато ще бачив Версаль і, нарешті, тут переможня Антанта перекроїла карту Європи.

Тепер Версаль збліднів, у середині ще видно позолоту, бронзу, але зовнішній його вигляд досить потріпаний. Фонтани з економії б'ють тільки по декадах. Кажуть, що якийсь американський «дядюшка» подарував 40.000.000 франків на ремонт Версалу.

А загалом теперішній Версаль — це суцільна казарма. У будівлях, що прилягають до замку, що, очевидно, були колись апартаментами двірської прислуги, зараз стоїть військо. Та й з морального боку виховувати армію в тихому, з багатою монархічною історією, міщанському Версалі значно надійніше, ніж у революційному Парижі.

Взагалі ж у Франції є чимало февдальних пам'яток, вартих уваги. За 20—25 верстов від Парижу є замок «Шантільї», побудований XVIII ст. Він так чудово зберігся, що справляє вражіння зовсім нового. Це дійсна середньовічна будівля, про які нам доводилося тільки читати у старих романах. Замок оточений кругом водою — з двома зовнішніми (при в'їзді у двір) і внутрішніми (в'їзд до самого замку) підвісними мостами. Підземні коридари його можуть бути вмиті залиті водою.

Коло замку — парк, величезні басейни з чорними лебедями, фонтани, статуї та колосальні старовинні стайні. Все це свідки того, як жили колись господарі цих замків.

Коло таких старовинних пам'яток у неділю сотні, тисячі авто. Це парижани виїхали з душного міста милуватись з пам'яток своєї історії.

А подивившись на такі старовинні, що чудово зберіглися, палаци й замки, і думаєш — скільки б тут можна було організувати санаторій, будинків відпочинку для дітей робітників, хворих на сухоти. А з Версалу чудовий би будинок відпочинку для незаможного селянства вийшов, там стільки місця, що кожний би десятий незаможник попав.

Українська еміграція в Парижі.

Париж завжди був місцем, в якому знаходила собі місце всяка еміграція. Там творилась марксистська доктрина Маркса. Там писався «Комуністичний Маніфест». Там була школа російських більшовиків, там збирались кращі з російських емігрантів, що опинились з ласки царської охоранки за межами своєї країни.

Так було до 1917 року. Революція сильно змінила ситуацію. Паризька еміграція змінилась. Змінилась і збільшилась вона, головне, за рахунок правих елементів, монархистів, меншовиків, есерів, анархістів. І, як видно, живуть вони досить мирно й дружньо, особливо коли виступають проти нас.

Еміграція пройшла великий мінливий шлях. Одна частина з них визнала свої помилки й повернулася на працю до Радянського Союзу. Друга — це біржа, спекулянти, що вміли робити гроші, експлуатуючи чужий труд. Маючи деякі збереження, вони й там роблять теж саме. Хто з них бідніший, повідкривали шинки з кавказькими танцями, руськими балалайками й піснями. Але чимало з них не мають за що відкривати їдальні й перебивається з дня на день випадковими заробітками. Багато з них — це просто вантаж, засуджений на загибель.

Активна політика Бурцевих, Мілюкових (менше Керенських, того майже не чути) і там, у Парижі, тримається на ділових (тобто, що мають своє діло) людях та на інтригах проти нас буржуазних урядів.

Але серед емігрантів є недобитки різних армій — колишні прості салдати. Чимало з-поміж них тепер близько стоять до робітників-емігрантів (до війни) і, щоб заслужити довіру радвлади, взялись за роботу серед своїх товаришів.

У такому стані й українська еміграція. Відтінки ще різноманітніші: гетьманці, петлюрівці, петрушевичівці, прихильники співробітництва з Польщею й, зрештою, радянці, до яких зараховує себе й В. Винниченко. Без перебільшення можна сказати, що найсильніші радянці; вони організовані в товариство «СУГУФ», яке за останній час розгорнуло досить активну роботу. Товариство має по великих містах Франції свої філії, книгозбірні, де читають доповіді, реферати. Воно має свої драматичні й співочі гуртки і т. п.

Робота «СУГУФ'а» різко розмежувала емігрантські кола й зараз українська еміграція утворює тільки два табори — ворожий радвладі — гетьмано-петлюрівський — і СУГУФ, що стоїть на радянській платформі.

Гетьмано-петлюрівські ватажки також намагаються організувати еміграцію. Вони заклали «Громаду», галичани організують «Просвіту». Є й такі «щирі» українські патріоти, що пробують загнати несвідомих галицьких овечок до польської організації ім. Пілсудського. Але це все лише ширма, вивіска, щоб пустити порох у вічі, більше для чужоземців, що субсидують ці організації.

СУГУФ видає газету «Українські Вісті», яка зуміла навколо себе об'єднати краще, що було в українській еміграції. Газета має вплив на українську еміграцію далеко поза межами Франції. Доказом цього впливу є хоч би той факт, що, скажім, навіть колишні злі вороги радвлади, як от дружина тепер непомітного Нестора, колись батька Махна, зараз активний член СУГУФ'у.

Газета, крім загального радянофільського значіння, провадить велику роботу серед сезонних робітників-галичан у Франції, що після заробітків повертаються до себе в Галичину, вже з розумінням клясової боротьби, соціалізму, про що в Польщі говорити, а тим більше писати заборонено.

Великою подією в паризькій радянській колонії було прибуття українських фільмів. На демонстрування фільму «Тарас Трясило» зійшлося близько 200 чоловіка. Крім нашої радянської колонії, було чимало французів, були деякі французькі журналісти, члени СУГУФ'у й багато інших.

Але де зійдуться браття слов'яни, там не може бути без інцидентів. Такий інцидент вчинився й підчас демонстрування фільму «Тарас Трясило». Один з чиновників торгпредства, очевидно, через довге перебування за кордоном, трохи відірвався від політики нашої партії або зовсім з нею незнайомий і зчинив бучу, як це допустили в клубі демонструвати «шовіністичний український фільм». Тільки присутність відповідальних товаришів з торгпредства призвела до нормального стану цього русотяпа.

Такі чи подібні випадки — це наслідок слабо поставленої роботи. І досі в Парижі буває, що радянців не вважають за українців — є гетьманці, петлюрівці — це українці, а радянці ні. Слово «Україна» зв'язується з ліквідованим на паризькому бруці «отаманом», деякою мірою з Скоропадським, але з Радянським Союзом слово «Україна» не відмінюється. І це не тільки у Франції. Часом у пов і торгпредствах службовці, іноді старі чиновники, або представники різних наших торговельних українських організацій ще настільки політично несвідомі, що вони хоч і не русотяпи, але не дають відпору чужоземцям та російським емігрантам, які «ототожнюють» Союз з Росією. Скажім, представник Донвугілля заготовляє пляката й пише «донбаський руський вугіль». Коли йому зауважили, що від таких плякатів трохи «дхне», старий комерсант відповів, що українського вугілля в Парижі ніхто не знає, а з комерційних інтересів краще, коли його назвати так, як він ішов тут до війни. Така ж доля й решти всього краму: рідко він фігурує, як крам з Радянського Союзу, а просто руський.

Навіть ідеологічний товар — такий, як кіно, і той через політичну неписьменність чиновників, а часом і їх ворожість іде на міжнародньому ринку, як руський. В Нью-Йорку демонстрували картину українського виробництва «Два дні». Картину преса зустріла дуже прихильно, але ця картина в американській пресі фігурувала, як «картина руської кінематографії, зроблена в Одесі».

Подібні факти, на жаль, трапляються; вони посилюють позиції української контр-революції й послаблюють роботу радянських організацій.

Справі представництва Української Радянської Республіки теж приділяють мало уваги. Часом або нема зовсім людей, що знали б українську справу, або ж вони неавторитетні й непрацевдатні.

Україна культурно зросла, українська культура завдяки Жовтневій Революції вийшла за межі провінціальних рямців, і її треба поруч з іншими культурами Радянського Союзу показати. Скажім, наших письменників посилають за кордон. А вони, попадаючи туди, часто гостро відчують, що їх нікому прийняти, нікому показати шляхи — як краще зв'язатися з кращою частиною європейської пролетарської літератури. Нікому подбати про те, щоб кращі речі наших сучасних пролетарських письменників були видані хоч би одною, двома європейськими мовами.

А такі, може з погляду великих масштабів, дрібнички часто утворюють шкідливі настрої, дають привід газетам і досі писати, що Україну видумали німці, а українській контр-революції говорити про нерівноправність Української Республіки.

Євген Черняк.